

Олеся Шепітько

Сюжетна лінія пропонованої читачам «Березоля» нової повісті розгортається на тлі трагічних подій в Російській імперії останньої чверті 18-го століття: придушення селянського повстання під проводом Омеляна Пугачова, руйнування Січі, нищення освіти, впровадження на території України кріпацтва. Місце подій: Харків, Дике Поле, Задунайська Січ, Салоніки, Монако, Бремен, Ганновер, Геттінген, Санкт-Петербург. Крім вигаданих героїв, у творі зринають історичні постаті: німецький вчений і поет Альбрехт фон Галлер, слобідський філософ і поет Григорій Сковорода та козак-філософ Семен Климовський.

Автор

ДУХ ЗЕЛА

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Частина перша. Мандри

Лько зупинився на високому схилі балки, заплющив очі і ніби застиг. Дивитися вниз хлопець не поспішав, набирався сил. Десь років зо три тому (на Медового Спаса якраз і сповниться три роки) привіз його сюди дід Охрім на своєму чудернацькому возі, який радше на-

гадував велике пташине гніздо. У діда Охріма ледь не кожна річ нагадувала гніздо: власна оселя, хлівець для овець, бортъ, прив'язана до стовбура поміж гілок. Коли віз на хвилину зупинився на самому верхечку схилу велетенської балки, Ілька ніби пройняв дивний страх. Страхи бувають різні: пекучі, моторошні, від яких крижаніють, а бувають і мрійно-рвйні, душа зависає високо-високо в небі – і вже тобі здається, що то ти сам линеш понад хмарами, а як спуститися вниз, не знаєш і знати того не хочеш.

Унизу перехрещувалися дві широчезні та глибочезні балки. У місці їхнього перетину кипів казан зела, тоді – літнього, а ось тепер – весняного. Ілько обережно вдихнув пахощі перших весняних розкошів. Весна не зима, що триває нескінченну вічність, яку годі перечекати, годі пересилити, годі перетерпіти, особливо, коли в тебе ні власної оселі, ні надійних чобіт, ні теплої свитини. Весняні розкоші примарно-плинні, за ними сумує душа навіть тоді, коли вони ще в повній силі. Літо триває довше, має свої ходи-переходи, зміни-переміни. Влітку цей казан із зелом пашітиме іншими запахами: густими, терпкими, від яких голова йтиме обертом. Раннього літа різнотрав'я почне пінитися медом, мед тектиме прямо з неба, зависатиме на прив'язаних голівках польових квітів золотими нитками, обсипаними пергою та воском. Ближче до середини літа спека візьметься за свої розпечені сковорідки, аби все суще на землі пішло на сонячні коржі: глина, пісок, листя і стебла. Тут усього понад міру, усього аж надто багато, аби на людське око набігла сльоза. Як от і в нього. І хоч як би він намагався вдавати веселуна та насмішника, загартованого сирітським життям бурсака, що звик нічим надто не перейматися, не пускати в душу ні овець, ні вовків, хоч як би тужився, а своя натура завжди брала гору. Сльоза набігала, тремтіла на віях, мов роса на травині, застинала білий світ.

Ілько повільно розплющив очі. Не зійшов, а скотився вниз. Пошукав очима заповітну стежину, ледь наживлену, чужому окові зовсім непомітну. Ось вона, стежка до раю. Влітку її взагалі не можна буде вгадати, коли трава виросте висока та густа, коли все переплететься, перемішається. Цю стежину знають

лише ті, кому вона потрібна. Ця стежина веде до обійстя діда Охріма.

Трохи піднявшись угору, Ілько зупинився. Вірніше, щось його зупинило. То був незрозумілий шум, який доносився від куща шипшини. Кущ розрісся ледь не на пів схилу, стояв розлогий, колючий, рясно вкритий тугенькими пуп'янками, які от-от розкриються яскравими запашними квітами. У кущі щось вовтузилося. Ілько тихенько підкрався ближче і прислухався. Місце доволі дике, поселитися в густому кущі міг хто завгодно: двоногий, чотирилапий, крилатий, безкрилий, людина, звір, птах. Придивившись, хлопець не міг стримати сміху: посеред куща незграбно переступала з ноги на ногу велика стурбована та не в міру сердита пелехата квочка, а малі курчата розлазилися від неї на всі боки. Скільки ж їх у неї? Ілько почав рахувати, але після десяти щоразу збивався, рахунок розлазився услід за курчатами. Багато та й годі! Що тут рахувати чуже добро! Цікаво: чие? Може, діда Охріма, а старий і за вухом не чуває, що в нього стільки добра в мандри подалося! Ілько підіймався усе вище, а до його вух ще довго доносився писк малих зухвалих неслухів та сердите квоктання їхньої недолугої матері.

Ось так, сміючись та дивуючись із закрутів людської та пташиної долі, юнак добрів до пасіки.

– Що це тебе так насмішило? – донісся згори голос діда Охріма.

Ілько задрав голову та аж присвиснув: дід сидів скраю величезного круглого гнізда, що чудернацьки притулилося на гілках могутньої верби. Дідове гніздо нагадувало сорочаче, лише було в десятки разів більше. Гілки, обплетені хмизом, розходилися навсібіч, а посередині стояла борть-не-борть, радше якась приплюснута діжечка, обкручена гнучкими пагонами верболозу, міцно прив'язана до стовбура. Дід перекинув через товсту гілку сплетену з вірвовок драбинку і хутенько спустився вниз.

– Голодний?

– Та як на те подивитися...

– Отак і подивитися: через миску та ложку. У макітру заглянути: мабуть, вони ще теплі.

– Вони – це хто?

– Не хто, а що. Вареники.

– З чим?

– А хіба голодному не все одно?

– Та то я просто так. Цікаво просто. Невже ви ще й вареники варити вмієте?

– А що тут уміти? Тіста намісив, начинку налаштував та й ліпи собі, скільки хочеш.

– Воно то так, та не в кожного терпцю вистачить.

– Це правда. На таку справу і в мене терпцю замало. Тут звичка потрібна. А вареники принесла Марійка. Ставить дівка макітру на стіл, а сама оглядається, ніби когось очима вишукує. Я собі й подумав: будуть гості, хтось уже в дорозі.

Дід Охрім повів гостя до крислатої яблуні, під якою стояв невеликий стіл, а біля нього досить довгий ослін. На столі під старою свитою вміли вареники. Ілько зручно вмовстився на ослоні, підперши спиною широкий яблуневий стовбур. Дід Охрім поставив біля нього глибоку глиняну миску, що аж виблискувала на сонці, поряд з мискою поклав дерев'яну ложку, таку велику, що могла слугувати добрій господині за ополоника.

– А ложку навіщо? – здивувався Ілько. – Хто ж їсть вареники ложкою?

– Сметану їдять ложкою. Сметана у нас густа, як масло. Аж слина тече.

Дід і собі поставив миску, витяг з-під свити макітру, присунув ближче невеликий глечик зі сметаною і, ніби виправдовуючись, задоволено усміхнувся:

– Я сам ще сьогодні й риски до рота не брав. Зголоднів, як пес. Та й тобі з дороги час черв'яка заморити.

Де взялася ще й молода цибуля з кропом, бо вареники були не лише із сиром, але й із картоплею та капустою.

– От і розговорилися, – задоволено витер дід свої сиві густі вуса. – То що тебе так нашішило?

– Квочка у вас цікава. Заснувала власний хутір згідно із законом займанщини, курчат вивела, от лише порахувати їх я не спромігся.

– Квочка? – здивовано перепитав дід Охрім. – У мене всі кури на місці. Дві квочки вже з курчатами. Я не люблю, як вони

починають квочкувати, все їм тоді не так, все щось під ніс собі бурчать, ніби ти їм чимось не догодив. Але ж так світ крутиться: яйце чи курка – що з'явилося першим? Та стривай, то, мабуть, Гапчина квочка. Щось Марійка про квочку торочила, та я не надав тому значення. А воно все на цім світі неспроста. І дівка неспроста сюди заглядала, замучена вона якась, важко дівчині без матері, а Гапка вже не те що стара, а древня...

Ілько знав, що Марійка сирота, але зараз ці слова старого чомусь надто глибоко різонули душу. Ілько підшукував потрібні слова, але вони до нього не квапилися. Старий якийсь дивно поглянув на хлопця і, мов зважившись на щось для нього обтяжливе, продовжив:

– Страшно подумати, що дівчина в такій глухомані сама залишиться. Гапка хоч давно вже стара та недужа, а все ж таки жива душа. Не кожному старому під силу бути наодинці з білим світом, а молодому – як? Та ще майже дитині?

Дід сумно замовк. Вареники виблискували в глиняній мисці, але рука – мов оніміла.

– Та ти їж! – припрошував щедрий господар. – Такий харч на дорозі не валяється.

– Не валяється, – підтакнув Ілько, але миску відсунув. – Хай потім доїм. День великий.

– Та вже, Богу дякувати, подовшав, а то все темно та темно. Темно та холодно. Зима жарти не любить.

Ще трохи посиділи мовчки, вставати з-за столу нікому не хотілося, тож дід похитав головою та й пустився у філософію, як називав Ілько цю дідову звичку помудрувати про все і ні про що водночас:

– Чудне створіння Боже. Бач, якась собі непутяща птаха, а не хоче, аби хтось над душею стовбичив чи назирці над нею ходив, курчат рахував. Божі створіння, вони волю люблять. А цим знову аж пече всіх переписати, до прикорня припнуть, у цифер загнати...

– Це ви про що, діду? Про яких – «цих»? – не відразу вловив Ілько хід дідової думки.

– Багато про що говорити, та мало чого слухати, – зітхнув дід. – Перебили турки старий перепис, тепер новий почнуть.

– Це ж хто почне? Звідки ви це взяли? – здивувався хлопець.
– А тут і брати нічого не треба, весь світ цим дихає, важко дихає, усе живе задихало важко і тоскно. Бо живе знає, що воно завжди буде крайнім у цих торгах.

– Ви, діду, як говорили загадками, так і далі говорите.

– Найзапекліші торги, хлопче, між Богом та дияволом. А от чи вистоїть на світових протягах людська душа, то ще й від неї залежить. Війна турецька добігла свого кінця, Омелька Пугача сучка німецька на чотири шматки розірвала, а голову окремо на кілок нанизала. Тепер за нас візьметься. Оскаженіла бо не в міру...

Ілько аж розгубився від почутого, сам він начебто і начитаний, і грамотний, вірші пише усім на заздрість, а от дідове міркування про буття людське загнало його в глухий кут. Він оглянувся навсібіч і раптом його погляд зачепився за дивну річ: взуття – не взуття, якесь чудернацьке плетиво з лози та очерету. Дід спостеріг цей розгублений погляд і дивно всміхнувся:

– То Остап свої постולי залишив. Я йому в далеку дорогу пошив добрі чоботи.

– Остап? Який Остап?

– Прибився до мого двору один чоловік. Це було десь після Водохреща. Морози стояли, мов усе суще кригою вкрилося. А він голий і босий. Вже й ноги відморозив, вже й від голоду пухнути почав. Відтер я йому руки-ноги, відігрів, відгодував. Страшні речі розповів мені цей нещасний волоцюга. З Москви втік, де Омелькові нашому голову відтяли, а людям надію, що колись комусь буде краще...

– Омелько – це той чоловік, що оголосив себе царем? Чому він наш?

– Коріння його наше, а народився він у малоросійській станиці на Дону. Багато людей за ним пішло, хтось повірив у те, що він цар і це його святе право – сучку-самозванку з трону стягти. Хтось знав, що він простий козак, однак відчув же чоловік у собі силу – повести людей за собою. Підняла ж його якась сила: стільки люду зібрав! Там не лише наші та донські козаки були, а й інших народів тьма-тьмуца: казахи, татари, чуваші... Остап був йому товаришем. Не любив згадувати поразку, все повторював: людьми

управляти, то треба таку науку пройти. Тут замало вміння гуртувати людей та вести їх за собою, треба ще вміти вирвати владу з чужих рук і втримати її. Треба мати хитрість лисиці і підступність змії. Омелько цього не мав. Хоч як би високо піднявся чоловік з народу, нічого, крім гулі на лобі, народ з того не матиме. Або той чоловік стане одним із них, продавши і батька, й матір, або вороги поглумляться над ним, кинуть його голову скаженим псам.

– І куди той Остап пішов?

– За Дунай пішов. А мені сказав, що велика біда на нас суне. Всіх цариця в кріпаки запише, всіх у ярмо зажене. Диявольська сила стоїть за нею. Ні звір, ні птах від неї не сховається. Всі в ярмі будуть.

Дід Охрім знову задумався, а потім продовжив:

– Радив іти або на південь, де ще зовсім дико після турків та татарви, або ліпше за Дунай. Мені вже пізно про дунаї думати, а от молодим саме час. Бо з кріпацького ярма вирватися мало кому вдалося. Усі люди в усьому світі вже те кріпацтво давно забули, а ця – вчена та друкована – надумала його на нашу голову насадить. Просвітителька! Здохла б вона ще в яйці!

Ілько ще не бачив діда Охріма таким розлюченим, мабуть, багато чого підняв у його душі подаленілий Остап, сам пішов волі шукати, а діда залишив із гіркими думками про неволю. Ілкові хотілося перевести розмову на щось інше і це йому вдалося:

– Здається, бортей у вас побільшало.

– Аякже! Ось минулого тижня ще три додав.

– Усі в гніздах?

– Ще не всі. Ослаб я за зиму. Без Семена я б уже ці борті по гніздах не розсадив.

– Семен – це той ваш родич, що на турка ходив?

– Ходив. Великої біди собі находив. І в полоні був, і ледь ноги не лишився, та найбільша його біда – контузія. Так йому в голові поробилося, що іноді стає моторошно, гадаєш: очунає він цього разу чи вже ні? Бог милостивий, поки що повертається. Думав, віддам йому все своє добро, приведе він сюди якусь дівчину чи молодицю, онуків мені наведуть, доживу, як путній, з онуками, з веселим шумом-гамом. Тепер – біда...

– Та щось ви зовсім зажурилися, діду. Може, я щось заспіваю, на бандурі заграю, настрій, гляди, і піднімється?

У діда Охріма аж зморшки на лобі розгладилися, любив він і пісню послухати, і просто гру на бандурі. Бувало, й сам брав бандуру до рук, несміливо перебирав струни, а потім, якось ніби по-дитячому засоромившись, віддавав інструмент назад Ількові:

– Грай сам! В тебе воно мов само собою грається та співаєть-ся! Всього треба вчитися вчасно.

– Так я ж не рік і не два кобзарів водив, – з гордістю нагадав дідові Ілько. – Вони мене всього навчили: струни перебирати, пісні складати, співати та примовляти, от лише чого я не зміг від них навчитися, то це бачити людину наскрізь. Вони бачили. Сліпі, а бачили. А мені це вміння так і не далось. Піддаюся я на солодкі слова, не вмію запинала зривати...

– Іч куди загнув: людей наскрізь бачити! Та з іншим пуд солі можеш з'їсти, а що в нього за пазухою, того не розгледити.

Ілько взяв до рук бандуру, спершу просто перебирав струни, а потім заспівав. Проспівав одну пісню, другу, дід Охрім – мов окаменів. Сидів незворушно, але Ількові збоку було видно, як старий змахує з очей сльози. Пісні, вони такі, про все нагадають, душу вивернуть, здавалося, такої туги навергають, а все одно якось полегшає, мов Богу помолився, мов когось рідного провідав, мов якась тепла хвиля окотила тебе, зняла бодай на мить тягар життя.

– Аж ніби помолодшав, – дід Охрім підвівся з-за столу. – Клади на лаву свій інструмент та будемо бджолині гнізда до пуття доводити. На Спаса поїдемо на ярмарок мед та віск продавати. Ото розбагатіємо!

– А може, до самого Харкова розгонемося? – посмілішав Ілько.

– Та ні! Нащо нам той Харків! Нам і тут покупців вистачить. Чи ти вже за своєю бурсою скучив?

– Та нехай їй грець! До бурси я завжди встигну. А може, й не встигну, бо вже наближається час зачиняти ці двері, в інші доведеться скоро стукати. Якщо пощастить, то підшукаю десь місце вчителя, у гіршому разі – вчителевого помічника. Богословіє – то не про нашого брата, а філософія в мене вже майже осідлана, ще трохи – і буду я, діду, на коні. Не вік же самому вчитися, треба й інших грамоти навчати.

– Діло говориш. От і собі щось уторгуєш, одержу нову спра-

виш. У Валках на ярмарку завжди завізно. А головне: близько. З балки та в балку – ось вони Валки.

– Та ви, діду, віршуєте не згірше бурсаків. А там дивись – і співати почнете. Пісні складати.

– Пісні – то твоя парахвія, їх у тебе повний міх. Чужу забудеш, свою втнеш. За зиму, либонь, немало їх навігадував.

– Вовка ноги годують, а бандуриста струни, – усміхнувся Ілько. – З того годуюся. От і на минулі зимові свята непогано розжився. А то, буває, хтось замовить вірша комусь на пошанівку. Мені те скласти неважко, а людині приємно похвастатися, видавши моє творіння за своє власне. Чудні якісь люди. Здавалося б, розважливі, притомні, а іноді поводяться, мов малі діти, якийсь дивний гонор їх розпирає. Мало того, що статки нажили, добра накопичили, так їм ще хочеться й квіточок у віночок...

– Квіточки на віночок марносластва – не найбільший гріх, – підвів дід підсумки просторікуванням на тему моралі. – Хай тішиться дрібна душа, не дай Бог почне надуватися, мов жаба, надумавши для свого ближнього щось лихе...

* * *

Старої Гапки не стало на Іллю. Поховали її на хутірському цвинтарі, священник із найближчої церкви по далеких хуторах завіявся, того хрестив, того маслосвятив, того сповідував. Бабу Гапку відспівав місцевий дячок, родичів у неї не було, зате Марійка плакала за десятьох. Боялася ночувати сама-одна у спустілій хаті. День і ніч товклася в діда Охріма, навіть корову сюди привела. Щоб якось її розрадити, дід Охрім і її прихопив на ярмарок, якраз і гостинця сама собі вибере.

Ярмарок вдався на славу: і справді було всього завізно, людно, гамірно. До діда підходило стільки родичів та знайомих, що Ілько дивувався: це ж треба! А йому здавалося, що старий такий же сирота убогий, як і він сам. Однак не те життя прожив старий, аби сирітство на ньому позначилося. Стількох підтримав, стількох порятував, стільком удовам допоміг дітей на ноги поставити. От і тут на ярмарку підійшла до нього якась добре вбрана жінка, ніби з міщан, а глянути з іншого боку, – готова пані. Про щось вони тихо перемовилися, весь час не спускаючи очей з

Марійки та Ілька. Пані пішла в своїх справах, а дід сказав їм, що добра його знайома з давніших часів дала йому добру пораду, а яку саме, про це вони поговорять удома.

Ярмарки на те й ярмарки, щоб не лише на потрібний крам надібувати, на ярмарках невідь-звідки з'являються люди, яких колись знав-не-знав, а тут вони стоять перед тобою, як намацьовані. Як ось Тимоха, товариш по бурсі. Зупинився, перевів погляд з Ілька на Марійку та й запитав:

– Сестра?

– Сестра, – не довго роздумуючи, відповів Ілько. – А це дід Охрім. Ми йому ярмаркувати допомагаємо.

– Не робота, а празник, – усміхнувся Тимоха.

Дід подивився на худого, змарнілого хлопця, витяг із глибокої макітри величезний шматок стільника, поклав його на лопушаний лист:

– Відгодувати тебе я не відгодую, на те довгий час потрібний, а от підкріпити трохи можу.

Тимоха ще затримав свій погляд на Марійці, трохи постояв біля них і ніби між іншим запитав:

– До бурси коли повернешся?

– Десь на Покрову. Раніше нема чого. Краще допоможу дідові всі осінні роботи впорати.

– Ну, то бувайте.

Повернувся до діда Охріма, поклонився на знак подяки і щез, мов корова язиком злизала.

Дід Охрім довго дивився йому вслід.

– Непростий хлопець. Очі – мов прозора вода. Не вгадаєш, що в такого на думці. Когось він мені нагадав. Якісь важкі, негарні спогади...

Потім дід поплескав Ілька по плечі і ніби вибачився:

– Ти нічого такого не думай. Очі як очі. А спогади, вони як дикі коні. Не знаєш, звідки прискочать, куди повіються. Твій товариш тут ні до чого...

– Діду, – Ілько показав старому на непоказного, миршавого чоловічка, який уже, здавалося, втретє прошмигнув мимо них, намагаючись усе в них роздивитися і в той же час якось відвернутися від діда.

– Ти ба, – аж присів старий. – Ану лишень побудьте тут без мене, тільки цьому харцизяці нічого не продавайте, а як запитає про мед, то скажіть, що то чужі люди попросили своє добро приглянути, ви ж – малі та нетямущі – так до пуття й не знаєте, чий то мед.

Не встиг дід відійти, як чоловічок знову виріс перед ними:

– Чи не діда Охріма онуки?

– А вам що до того?

– Та нічого, меду хотів у старого купити. Може, ви самі мені його продасте?

– Нема в діда ніякого меду, – сердито відмахнувся від небажаного покупця Ілько. – Люди попросили приглянути. Підійть онде там мед добрий, – Ілько показав на пасічника, що спродувався неподалік.

Чоловічок недовірливо просвердлив хлопця мишиними очима, похитав головою, ображено закопилів губу і поволі, час від часу озираючись, пошвендяв собі геть.

– Ох і нишпорка, – сердито сплюнув дід. – Все щось винюхе, все щось вивідує, все доноси строчить. До двору його Сірко не підпускає, ото ж і ходить вихилясом, аби десь причепитися. Перепис їм тоді турок увірвав, мабуть, тепер знову за старе візьмуться. Будуть витрушувати з людей душі. Тому й доводиться гнізда на деревах вити, – обернувся дід до Ілька та Марійки. – Найбільше лихо в тому, що в цієї нишпорки кілька господарів. Ті, в кого кілька господарів, добром не кінчають...

Назад кіньми правив Ілько. Дід із Марійкою сиділи позаду нього і потроху дримали, бо ярмарок хоча й весела справа, але сили підточує. Раптом дід вигукнув:

– Згадав! Стара пам'ять, як старе озеро, що ніби й заросло ряскою, а час від часу збурюється. – Гордій! Гордієм звали писарчука в нашій паланці. А чому я його згадав, на те дві причини. Одна: служив не одному господареві і погано скінчив. Інша: очі – як прозора вода. Такі очі нічого не відбивають, нічого не тримають, але вселяють тривогу. Чи не Гордієм звали батька твого товариша по бурсі? – звернувся дід Охрім до Ілька.

– Не знаю, – розгубився хлопець. – Треба буде запитати.

– А ти запитай, не забудь. Якщо його батька звали Гордієм, то варто бути з цим хлопцем обережнішим.

Ілько задумався. Свого власного батька, як і свою матір, він не пам'ятав. Його десь по дорозі підібрали кобзарі, казали, що мати, очевидно, заховала його глибоко в кущах у глибокому байраку, аби вороже око його не надибало. Що трапилось з нею самою, ніхто не знав. Як звали її, як звали Ількового батька, також лишилося таємницею, як і його власне ім'я, бо Ільком нарік його найстарший кобзар:

– Будеш мені за онука, – заявив він після довгих роздумів. – Бо так ми з тобою наче й не сироти, виростеш у мандрах, світу побачиш, людей, чогось навчишся.

Насправді Ілько багато чого навчився в кобзарів, перш за все – розуміти іншого з пів слова, вірити, що якась сила веде людину по світу і доки людина цю силу відчуває та шанує, людська душа не відає безпорадності та покинутості, хоч що трапилось б. Навіть грамоти навчили його кобзарі, хоча самі літер не бачили. Описували ті літери з пам'яті, писали прутиком на піску, і якось та наука далася йому легко та весело.

Коли старого Ілька не стало, малий прилаштувався при харківській бурсі. Пам'ять мав нівроку, латину засвоював, ніби з нею народився. За якісь два-три місяці вже маленькі віршики латиною складав. Важче давалася йому наука виживання, був надто нелукавий, надто довірливий. Кмітливіші товариші часто оббирали його, мов липку, ще й совістили, мовляв, ділитися треба з ближнім. Послав тобі щось Бог, поділися з ближнім. А що той ближній іншим разом забував поділитися з ним, Ільком, нагадувати про те в малого не вистачало сміливості. Так і промовчував. Однак не пропав між людьми. Легше стало жити після того, як на однім ярмарку підібрав його дід Охрім, мов райські врата отворив перед його душею. Тільки заходило тепло, скресали ріки, починали врунитися обрії, втікав хлопець із остогидлої бурси до старого, відгодовувався молоком та медом, допомагав старому, як міг, відтавав душею...

* * *

По осені дід Охрім нарешті розповів Ількові та Марійці про

розмову з Горпиною Панасівною. Так звали ту гарну пані з валківського ярмарку. Проживала вона в Харкові, недалеко від бурси. Мала двір і в тому дворі два будиночки: один більший, другий менший. Ось цей менший і намітила вона для Охрїмових онуків. Там для кожного вона приготувала окрему кімнатку, а в передпокої стояла невелика пічка, де Марійка могла приготувати щось поїсти, а в особливо холодні дні можна було погрітися. Хто така ця жінка, чим завдячувала вона старому, розпитувати ніхто не зважувався. Марійка мала свої здогади, що то була жінка дідового товариша по чумакуванню. Що виручав він не раз і свого покійного товариша і його вдову, але це були лише здогади. Щось про те мала знати покійна баба Гапка, але тепер уже розпитувати немає кого.

Одного похмурого осіннього дня дід почав складати на воза все, що потрапляло йому під руку: глеки з медом, борошно, пшоно, сало. Добра дід назбирав за літо чималенько. Та й Марійчин посаг, який готували вони з бабою Гапкою, був багатенький.

– Оце б взяти та обвінчати вас від грїха подалі, – зітхнув дід. – Так малі ще. Нічого, поживете в Горпини, вона жінка і добра, і мудра, на розум вас наставить, а там – що Бог дасть.

Де й взявся Семен, він і відвіз їх до Харкова. Горпина Панасівна вже давно їх виглядала, запросила за стіл, вмовляла Семена переночувати, аби не вертатися по темряві, бо неспокійно, бо різний народ бродить дорогами та стежками. Семен на те усміхнувся, розправив плечі, показав свої могутні кулаки, мовляв, не страшні мені ніякі розбійники, сам упораюсь із цілою ватагою.

Ілько навіть не здогадувався, що на світі буває такий затишок. Горпина Панасівна часто заглядала до них, навчала Марійку різних тонкощів рукоділля, в Марійки швидко й замовники з'явилися, дівчина навіть заробляти щось почала на своєму рукоділлі. Часто вечорами вони сиділи вдвох, Марійка щось шила-вишивала, а Ілько співав. Згодом Марійка осміліла і почала йому підспівувати. На їхній дружний спів не раз і не два заглядала Горпина Панасівна, сиділа мовчки, задумлива, сумна, мабуть, її мучили якісь лише їй одній відомі спогади. А то якось запитала вона Марійку:

– Чи ти пам'ятаєш, дитино, як у вас на хуторі з'явився дід Охрім?

Марійка спершу знітилася, задумалася, потім зважилась щось відповісти:

– Щоб ось так насправді я щось чітко пригадувала, то, мабуть, ні. Більше з розповідей бабусі Гапки.

– І що стара тобі розповідала?

– Що непростий наш дід Охрім. Ватажком був у чумаків, та й не тільки в чумаків. А одного разу завезли його товариші до її двору і наказали поставити на ноги. Сказали, що в діда десь тут недалеко є родичі, нагодяться пізніше, допоможуть, віддячать, а тепер треба, щоб про її гостя ніхто не чув і не знав.

Марійка на хвилину замовкла, не знаючи, про що говорити в першу чергу, що в її спогадах важливіше, а що так і значення особливого не має. Бо її дитячий розум всотував усе, як пісок дощову воду. Дощ ущух, ніби його й не було, спробуй тепер відшукати слід. Марійка намагалася таки згадати головне:

– Поранений він був смертельно. Надії на одужання, якщо говорити відверто, не було. Але баба Гапка не здавалася, перебрала всі трави, всі куці в балці, в лісі та байраку. Робила різні відвари, напувала, обмивала рани і таки виходила діда. Мабуть, і дідом тоді він ще не був. Це баба дожила до своїх ста літ, а дід Охрім і досі ще кріпенький, по деревах лазить, не кожен молодий за ним устигне...

Горпина Панасівна кивала на все те головою, згодом запитала:

– А чужі люди? Часто бували в діда Охріма якісь гості?

Марійка злякано зіщулилася, якась сирітська обережність стрепенулася в глибині її ще не окріпшої душі: чи неспроста випитує в неї все це господиня?

– Гості? Не знаю, у нас же двір від двору – це не рукою подати. Та й собаки в діда злі, один Сірко чого вартий! Часом підніме гвалт, а через що, нам здаля того не видно: звір дикий пробіг, полоз скинувся чи, може, людина, ніхто не знає.

– Місця там глухі. З одного боку, це добре, – задумливо відгукнулася господиня, – а з іншого, страшнувато...

А то зачастив до них Тимофій. Спершу вони просиджували ве-

чори вдвох в Ільковому кутку, гість хотів, аби Ілько допоміг йому покращити латину. Латина давалася Тимофію важко, це його дуже злило, але він намагався свої настрої не показувати. Зате дуже полюбляв просторікувати на різні теми людського життя-буття. Йому дуже подобалося осуджувати з голови до ніг товаришів по бурсі. У кожному бачив якісь смішні недоліки, якісь претензії. Любив помріяти про своє майбутнє душпастирство. Тут його фантазія не знала меж. Ліпити людські душі, говорив Тимофій, то як ліпити голубів із тіста. Зліпив і з'їв. Ось так прямо й сказав: «Зліпив і з'їв». Мабуть, в Ілька був дуже розгублений, аж переляканий вигляд, бо Тимофій відразу все перевів на жарт:

– Не бійся, тебе не з'їм, бо ти з глини.

А то якось заглянув і попросив Марійку вишити щось дуже витончене та гарне для однієї високоповажної пані, а Ілька попросив написати латиною гарну посвяту для тієї ж пані. Виявилось, що ці подарунки він збирався вручити сестрі отця ігумена. Мітити кроки вгору Тимофій умів. Ілько таки зважився і запитав свого товариша про те, як звали його батька.

– Гарно звали, – відповів Тимофій. – Гордієм звали.

Мабуть, на обличчі Ілька відбилися зовсім несподівані емоції, бо Тимофій уважно глянув на нього і здивовано запитав:

– Хіба ти щось чув про мого батька?

– Та ні, – знітився Ілько. – Просто цікаво.

Але Тимофій йому не повірив, ще раз недовірливо просвердлов його очима, та зрештою махнув рукою.

– Як звали, так і звали. Батька давно вже немає. А мати десь є, та не про мою душу. Може, малому й потрібна була, а тепер так і даром не треба.

Тимофій сплюнув з якоюсь оскраженілою злістю, ще й слину розтер підбором, мовби мстився своїй невидимій матері невідомо за що, бо хто ж знав: сама вона його малим напризволяще покинула чи в ясир її погнали, а сина їй вдалося заховати, як і його, – Ільковій матері. Ілько навіть заїкнувся щось сказати на її захист, що от, мовляв, і моя мати мене в кущах заховала, аби ворог не примітив, однак Тимофій махнув на все те зневажливо рукою:

– Нема матері – і квит. А що вона там хотіла, нікого вже не турбує.

Тимофій став частіше навідуватися до них, коли Ілька не було вдома. Хлопцеві це дуже не подобалося, але не буде ж він проганяти товариша, та й Марійка не нарікає, приймає гостя.

Та згодом виявилось, що ці відвідини дратують не лише його одного. Зупинила його якась Горпина Панасівна і запитала між іншим:

– Чого це твій товариш до Марійки зачастив? Якийсь він непевний. Як би не навів лиха.

– Мені самому це не до вподоби, – несміливо заперечив Ілько, – але ж не буду я його ні сіло ні впало проганяти...

– Біда в тому, що коли вже щось або сіло, або впало, то міняти щось пізно, — зітхнула господиня. Помовчавши якусь мить, додала:

– А я б ото не стала легковажити.

Мав рацію старий кобзар, стверджуючи, що, коли людина не здатна бути твердою в добрих намірах, то вважай, що й намірів у неї немає. Наміри в Ілька були, от тільки б першу фразу сказати по суті та переконливо. Довго він ту першу фразу обдумував, надто довго, не помітив, як його наздогнав Тимофій. Ілько аж схарпудився, аж зіщулився від несподіванки. Стривай, та про яку несподіванку може бути мова, як ти сам цього колоброда шукав. Десь такі думки шугнули крізь його голову; мабуть, і вигляд він мав відповідний, бо Тимофій засміявся і запитав:

– Чи не собаки тебе налякали дорогою?

Ілько розгублено оглянувся, все ще сподівався надибати на потрібну фразу, але потрібні слова кудись закотилися, а сам він стояв заскочений та безмежно злий на самого себе. А от Тимофій зі своїм питанням не забарився:

– То виходить, що ніякі ви не брат із сестрою, а живете вкупі? Якось воно негаразд виходить...

– А тобі що до того?

– Та наче й нічого, а все ж щось тут не по-людськи.

– Не по-людськи? Хіба комусь є до нас діло?

– Та, може, комусь би й було, може, хтось би засватати твою Марійку хотів, а тепер – як це зробити?

– То, може, це ти хотів її засватати?

– Нащо мені така халепа? Я до ченців прихилився. Тут у мене

вже все залагодилось. Ця дорога якраз для мене. Я пастух людських душ, нащо мені журитися ложкою та мискою, та третьою колискою?

Тимофій поблажливо поплескав Ілька по плечі та й пішов собі до монастирської прибудови, де на нього, очевидно, чекало кілька ченців. Відійшовши на кілька кроків, раптом обернувся, усміхнувся самим очима, мов крижаним струменем обдав. «Не даремно дід Охрім хотів довідатися, як цього лайдака по батькові. Щось дуже лихе накоїв той Гордій, та і в Тимофійових очах грали якісь лихі бісики». Ілько дуже картав себе за те, що так і не зважився поговорити відверто.

Ледь завесніло, Ілько почав збиратися до діда на далекий, загублений в лісах та перелісках хутір. Марійка й собі заклопоталася, була неговірка, ніби пригнічена якоюсь таємною недугою. Ілько стурбовано поглядав на неї, от лише почати відверту розмову не зважувався. Десь посередині Великоднього посту й рушили в дорогу. Горпина Панасівна перехрестила їх на прощання, передала якогось невеликого гостинця в чепурному вузлику для діда Охріма і з полегшенням зітхнула. Мов камінь з душі скинула: хай Охрім сам розбирається, трапилася якась халепа з його онуками чи не трапилася.

Коли вже підійшли до схилу балки, Ілько попросив Марійку:
– Ти йди, а я трохи тут посиджу, з думками зберуся.

Марійка стенула плечима, закинула свою торбинку за спину і поволі пішла вузьенькою стежкою спершу вниз, а потім угору, а Ілько лежав і лежав. Йому хотілося розчинитися в цій весняній пахучій купелі, де є тільки зелені хвилі та блакитне небо. Де немає людей з їхніми пекучими клопотами, з їхніми конфліктами, в які вони так і норовлять втягнути всіх навколо. Як-от і його, Ілька...

* * *

Дід Охрім перезимував нівроку, усі борти вціліли. До Сірка додався ще один собака – не собака, а справжній вовк. Гостей зустрів похмуро, але згодом звик, тулився до Ілька, мов рідний, а коли хлопець гладив його по голові, намагався лизнути на знак довіри та приязні. Новий сторож мав людське ім'я – Захар.

Чому дід його так назвав, запитувати Ілько не зважився. Вечорами хлопець грав на бандурі та співав, а Марійка іноді йому підспівувала. Тоді дід зовсім розчулювався і вже не ховав сліз. Одного вечора Марійка почала співати, та раптом поточилася і не сіла, а якось незграбно сповзла на копицю сіна. Дід побризкав її водою з криниці, дав напитися, стурбовано похитав головою, а наступного ранку, коли вони лишилися вдвох, похмуро запитав Ілька:

– Ти нічого не хочеш мені сказати?

Заскочений хлопець злякано відсахнувся:

– А хіба я маю щось сказати?

– Та хоча б пояснити мені, що це діється з дівчиною. Не такий ти вже й малий, аби не розуміти, що натворив.

Ілько не міг збагнути, що старому від нього треба. Він довго кліпав очима, не знав, з чого почати. Нарешті зважився:

– То ви її запитайте. Звідки мені знати?

– А кому ж це знати? Дитину носить Марійка. Усім це видно, а тобі ні?! Хіба можна так над сиротою поглумитися? Куди ж її тепер подітися? Треба було вас ще минулого літа повінчати. А я все думав: малі. Малі-малі, а для шкоди якраз доросли.

Ілько вперто мовчав. Дід аж кипів:

– Ну, а що ж ти сам думаєш? Ось так і лишити дівку напризволяще? Цього не буде! Я з тебе, негідника, душу витрушу! У порох зітру!

– Не треба було приставляти мене сторожем до вашої дівки! Поганий вийшов із мене сторож! Не вберіг! Не допильнував! Тож стережіть її тепер самі! А з мене досить! Стирайте у порох когось іншого, хто того заслужив!

Тяжка образа пронизала всю душу Ілька. З несподіваною люттю зірвався він на ноги. Не пішов, а побіг із двору. За мить повернувся, схопив бандуру, вузлик зі своїми речами і, не прощаючись, подався з дідового обійстя, аби більше ніколи сюди не повернутися...

Біг світ за очі, як навіжений, не було для нього перешкод, не існувало небезпеки. Мов чиясь невидима рука обвела навколо нього якийсь магічне коло, мов якийсь янгол-охоронець сів йому на праве плече і сказав:

– Іди, куди очі дивляться. Я тебе не покину.

Очі шукали Дунай, широку, могутню ріку з блакитними відблисками, ту ріку, яка стрічкою оперізувала козаків-утікачів, серед яких мав бути Остап. І, хоч як дивно, він без особливих зусиль відшукав оспівану в піснях Задунайську Січ. І Остапа, того самого Остапа, якому дід Охрім пошив добрі чоботи в дорогу, відшукав без особливих зусиль. Бо не голкою в сіні був той Остап, а козаком шанованим, до слів якого прислухалися, заперечувати якому мало хто зважувався. Почувши від новоявленого задунайця про діда Охріма, Остап розчулився, згадав старого теплим словом:

– Були б усі такі, як Охрім Панасович, панувало б між людьми і порозуміння, і милосердя, жили б тоді люди, як і належить створінням Божим.

Остап подивився уважно на свого гостя і похитав головою:

– Вояка з тебе ні в піч, ні в грубу. Зараз тут затишшя, але ти й уявити собі не можеш, як воно на цьому непевному світі буває: раптом за мить гряне грім, переріжуть обрії блискавки, отверзеться гирло пекла, що ти тоді робитимеш? Ми ж тут не самі по собі, ми на службі в турецького султана. Побудеш трохи і рушай туди, де спокійніше. Ти мови якісь знаєш?

– Грецьку знаю. Стару й нову.

– І де ж ти її вивчив?

– Спершу просто співав грецькою мовою в храмі на кліросі, потім одне літо провів у Ніжині. Там греків багато. Наймався то в одного, то в іншого. Незчувся, як сам по-грецьки заговорив.

– Так ти хлопець учений. Що ще тямиш?

– Латину знаю непогано. Трохи німецьку.

– Ось що ми зробимо: зараз я тебе відведу до одного грека, який біс його знає чому серед нас зачепився, хай він із тобою поговорить – може, щось удвох і придумає.

Ілько поставив біля ніг бандуру, і в цю мить з інструмента випав невеликий вузлик.

– Що це в тебе? – нахмурився Остап.

Ілько знітився, розв'язав вузлика, простягнув отаману. У маленьку вишиту хустинку були зав'язані засохлі листочки любистку та квіти чебрецю. Остап підніс цей несподіваний скарб до очей, запитав:

- Оберіг?
- Можна й так сказати.

Остап трохи повагався, затим простягнув вузлик назад Ількові. А хлопець, не роздумуючи, розірвав хустку навпіл, розділив засушене зілля на дві рівні частини і простягнув одну з них Остапові. Козак засміявся, аби Ілько не помітив, як на його віях зависли дві краплі роси, і благословив свого гостя в нову дорогу.

* * *

Грек виявився ще зовсім молодим хлопцем, мав очі-вуглини, довгого козацького оселедця, срібний кільчик у правому вусі. Кожен його жест виявляв неспокій і перезбудження. Грек ненавидів турків.

– Так це ж Османська територія! І наші козаки – то частина Османського війська, – здивувався Ілько.

– То так султан думає, – засміявся грек, хитро примружився і перевів розмову на інше.

Грека звали Мирonom, говорили вони довго, потім співали на два голоси; зрештою, Мирон порадив Ількові йти до Салонік, вірніше не йти, а добиратися на кораблі. Турки зробили з греків найспритніших купців: що не купець, то грек. У портах ледь не всі кораблі завалені їхнім крамом. Завтра якраз один із таких кораблів відправлятиметься в Егейське море, а там усі дороги ведуть до Салонік. Місто мов сама доля вигадала для таких мандрівників, як Ілько. Хто там лише не осів, хто там тільки не вештається з ділом і без діла: євреї, що примандрували туди з Іспанії, македонці, албанці, турки. Греків, щоправда, замало, та й ті в гори повтікали.

Мирон задумався, сердито сплюнув і продовжував:

- Нічого, ми спустимося в долину, ось тоді все й збудеться!
- Що збудеться? – нерішуче запитав Ілько.
- Побачиш. Чуже здалека не дуже видно. А от зблизька побачиш усе, що треба.
- Я чув, що в Греції скрізь панують османи.
- Османи ми тут усі. Турки ще з давньої давнини заповнили Грецію. А сам то ти звідки? З Московського краю?
- Тепер уже можна сказати, що й з Московського.

– А перед тим?

– А перед тим були ми козаками.

– Тепер повтікали сюди. З османами проти Москви – зовсім невеселі жарти, – присвиснув Мирон. – Москва і до нас була дотяглася, помагати проти турків взялася, цариця свого онука Костянтина на імператора нам готувала, та тільки пшик ми з тієї помочі дістали. Воно, звісно, вигідно чужими руками жар загрибати, от тільки жодні руки довго жар утримати на долонях не можуть. Все треба робити вчасно і швидко. Це мало хто вміє...

А ми віками між молотом та ковадлом. Тільки іскри летять.

– Гарзд, – підвів Мирон підсумки розмові на політичні теми. – Ми всі тут віками між молотом та ковадлом. Доля, вона така, – не встигне всміхнутися, як уже відвернулася. Ти от що запам'ятай: у Салоніках прямуй до великої Вежі, за нею єврейський квартал, а на самісінькім його краю знайдеш таку собі жіночку – Євдокію. Гарна жінка, шкода, що циганка, та їй про це не кажи, вона цього не любить, видає себе за грекиню. Передаси їй від мене ось це, – Мирон простягнув Ількові товстого золотого персня з грецькою літерою «Є».

Хлопець взяв персня в руки і стояв ні в сих ні в тих, ніби вагався, чи зможе довести цілим такий скарб, не будучи певним, чи вціліє сам.

– Не бійся, – підбадьорив його Мирон, – з надійними людьми рушаєш у путь. Нічого з вами не трапиться, не на край світу розігналися, звідси до Салонік – рукою подати.

Трохи подумавши, грек запитав:

– А ті греки, яких ти бачив там у вас, вони з яких кутків Греції? Чи не з Пелопоннесу? В мене було там багато родичів, побрели спершу в Причорномор'я, а потім далі – хто куди. Османські закони весь наш звичний триб життя зруйнували, всіх удушили – землеробів, рибалок, ремісників – тільки купці й вийшли з цієї халепи переможцями. Тепер ледь не кожен грек або в горах ховається, або в купці подався.

– А ти? – не стримався Ілько.

– А я, – розгонисто засміявся Мирон, – вважаю, що я аж за горами.

Зрештою, вони домовилися зустрітися завтра на цьому міс-

ці, тільки трохи ближче до берега. Спершу Мирон відвезе гостя на маленькому човнику до пристані, а там його влаштують на кораблі.

На світанку Ілько прийшов на умовлене місце, сів на березі і почав виглядати Мирона, але той не з'являвся ні з води, ні з суходолу. Ілько вертів-вертів головою, та й втомився. І така його туга взяла, що готовий був просто стрибнути в Дунай, аби більше ніколи з нього не виринути. Та в хвилини розпачу бандура завжди ніби сама торкалася його рук. От і тепер хлопець поволеньки заграв, а потім почав співати:

Їхав козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай!»

Співаючи, згадав, як разом із кобзарями потрапив одного разу на гостину до козака харківського полку Семена Климова, який на той час проживав у ним же заснованому хуторі Припутні неподалік від Інгульця, від Харкова далеко на південь у диких степах. Кобзарі давно хотіли послухати мудрі роздуми філософа про людське життя-буття, про правду та великодушність благодійників, про правосуддя начальників. Від спогадів на очі навернулися сльози. Сам козак-філософ також любив грати на бандурі, а співав не згірш кобзарів. Ілько несподівано для самого себе заспівав думу про втечу трьох братів з Азову. З бандури грянув грім, почулося гудіння вітру в дикому степу, брязкіт шабель, плач невірників. Співаючи, хлопець навіть не помітив, як Мирон вийшов з очерету, сів біля нього і почав підспівувати. Якийсь час так і співали разом. Потім Ілько ніби прокинувся, вибачаючись, усміхнувся:

– Згадав свої мандри по нашому краї. Я кілька років з кобзарями по Україні ходив.

– Так он звідки цей спів, якому не навчишся в жодній школі, в жодній академії. Я ваших кобзарів добре знаю, вони й тут, буває, проходять, мандрують світом. Божі люди. Над такими земні сили не владні, хіба що їх можуть закатувати або вбити, а знищити – то ні.

– Звідки ти з'явився? – Ількова цікавість взяла гору. – Тебе ж тут ніби ніде не було.

– Я в очереті сидів, – зізнався Мирон. – І не просто в очереті, а під очеретом. Це ми іноді так вивідуємо, чи ніхто не пішов за нами слідом. Сидимо під водою, дихаємо крізь очеретину, ми всіх бачимо, а нас ніхто.

І ми так робимо, коли доводиться від лихого ока критися.

– Нового під місяцем мало, все старе як світ, – зітхнув грек. – Мабуть, час нам поквапитися.

* * *

Їхнього човника запримітили з корабля ще здалека, Миронові хтось посилено махав рукою, аби він швидше приплив ближче. Лець вони наблизилися до борту, згори спустили щось на зразок плетеної драбини, Ілько вхопився за край і спритно, мов кішка, подерся вгору. Він зрозумів, що Миронові знайомі не хочуть, аби з іншого боку хтось помітив, що на їхній борт ступив несподіваний пасажир.

Драбину скоренько прибрали, Мирон тільки встиг помахати на прощання рукою, а вже вони рушили вниз рікою, набираючи швидкість.

Ілько ніколи раніше не бачив стільки води. Весь світ – вода. Під тобою вода і над тобою вода. І небо ти вже не сприймаєш як небо, воно відбивається у воді, корабель розрізає хмари, сонячне проміння іскриться разом з краплинами води. Це якесь неймовірне царство чистоти та розкошів. Звісно, якщо стоїть тиша та сяє сонце. Зате коли заходить негода, морське царство перетворюється на пастку. На людську душу скрізь чатує небезпека, треба бути загартованим морським вовком, аби все це витерплювати весело і невимушено. Коли одного разу вони в морі потрапили під сильну грозу, Ілько тремтів, мов мале пташеня, що під час бурі випало з гнізда. Ось тут і пригадалися йому надійні гнізда діда Охріма. Якесь каяття заповонило душу, його пік сором, адже повівся він тоді перед дідом, ніби мала дитина. Образився, лець не розплакався і втік. Якось воно малодушно вийшло. Треба було все обдумати, не втікати від несподіваних неприємностей, а шукати вихід. Ну, й що в тому, що сам він не спричинив лиха?! А як глянути з іншого боку, то не зовсім він і не причетний, бачив же, як Тимофій вчащає до дівчини, повинен був задуматися. Марійка ще зовсім

дитина, він, Ілько, старший, він мав бути розумнішим, досвідченішим, мав здогадатися, що Тимофій просто так вчаштати в гості не буде. Бувають такі люди, що від них одне лихо. І потім він так і не зважився розібратися зі своїм так званим «приятелем». Один раз допущена малодушність тягне за собою ціле багно малодушності. Усі крапки над «і» мають бути розставлені вчасно, негідника треба хапати за руку, аби він своєю брехливістю, своїм віроломством не змішав грішне з праведним, не встиг нав'язати людям своє бачення: мовляв, я не я і свита не моя...

На кораблі Ілько щовечора всідався на палубі з бандурою, спершу перебирав струни тихо-тихо, його гра нагадувала швидше шелестіння вітру, не співав – тихо-тихо пришіптував. Та якось Макарій, у руки якого увірив Мирон Ілька на Дунаї, присів біля бандуриста, послухав трохи і прорік:

– Струни ти відчуваєш, мов свої власні пальці, та й слух маєш нівроку, то чому не граєш і не співаєш на повну силу?

А можна? – по дитячому запитав Ілько.

– А чому ж не можна? Немає такого грека, який би не любив або не вмів співати. Ти лише почни – усі біля тебе зберуться.

Так воно й трапилось. Ледь не до півночі співав Ілько спершу по-грецьки, потім латиною, зрештою, дійшла черга до українських пісень та дум. І що найдивніше, нікому з моряків ці пісні не були новою, чули вони їх і на Дунаї, і в Причорномор'ї, та й багато де по світу.

– Твій крам у твоїй бандурі, – засміявся якось Макарій. – У нас, у Греції, ти скрізь будеш бажаним гостем, скрізь тебе нагодують, обдарують, а захочеш піти далі, щедро спорядять у дорогу.

Часто Ілько лежав на своєму лежку з пахучого сіна і не міг заснути. Сіно пахло степом, запах цього сіна нагадував запах зела з його вузлика. Цікаво, де вони такого накопили, думав хлопець, у грудях ставало млосно, хотілося плакати, в таких настроях раніше він складав свої пісні, які співав по ярмарках, на майданах. Жінки зупинялися і витирали нищечком сльози. А він же нічого такого не вигадував про життя-буття людей. Його пісні були про річечку, яка несе свої води далеко-далеко, забираючи з собою мрії-надії дівчини, яка стоїть на крутому бережечку. А ще в нього була пісня про ковилу,

яка передчасно посивіла. Бо вітер у степу не мав до неї жалю, розчісував її гострим гребінцем, а коси заплітати не встигав, бо налітала буря і навалою набігала гроза та злива. Мабуть, для тих жінок із ярмарків та майданів це були пісні саме про їхнє життя-буття...

Ількові хотілося й тепер скласти якусь щемливу-щемливу пісню про море. Чому моря такі різні? Одне, біля Дунаю, чорне-чорне, в негоду від нього віє жахом, кожен, хто опиняється серед гребенів височезних хвиль, чітко знає: він у пастці, а от чи вдасться йому з неї вибратися, залежить не від нього, а від інших сил. У греків є бог моря Посейдон, до греків він милостивий, а от до інших – на його розсуд. Так думають греки. Мабуть, мають підстави так думати, греки – моряки досвідчені. Егейське море ще називають Білим. Ілько бачив його лише блакитним. Така блакить гріє очі, немає різниці, куди дивитися: вода, небо, – все однаково блакитне. Про цю блакить Ілько хотів би скласти пісню, але поки що не виходить. Наче й піджене рядок до рядка, а почне співати – виходить щось ніби з чужого голосу. На кожного співця чигає найстрашніша небезпека: полювання чужого голосу. Спершу він відлунює вдалині, потім поволі починає наближатися. І от уже стоїть за твоєю спиною. Тоді обривай свій спів і мовчи. Наслухай тишу. Тиша – то твій спільник, вона завжди на твоєму боці. Буває, що прислухатися доводиться надто довго і ти вже готовий зневіритися в усьому, в надійності тиші також. Це важкі хвилини зневіри, не вдається осилити їх мовчки, починай шепотіти молитву. Молитва вічна, її вистачає надовго. Принаймні на людське життя вистачає...

* * *

Салоніки ніби виринули із тихої замрії. До Ілька підійшов Макарій, поклав йому руку на плече і зітхнув:

– Хотів би я залишитися тут навіки. Кращого місця в світі немає. Так говорить кожен, кому пощастило тут побувати, а тим паче пожити. Ти думаєш, Мирон просто так порадив тобі сюди податися? Ні, Мирон, він із вигадками, у нього на все своє тлумачення. Він уміє читати планиду, а туди вписано кожному і кожному крапку людської мандрівки на цім світі. Сам Мирон родом із

Пелопоннесу, там уся його рідня залишилася. Хто вижив, звісно, – Макарій оглянувся, чи не пробігла поблизу бодай якась миша: вуха – вони є у всіх, а от підслуховувати не всім годиться.

– Так от, звалилася на нас біда в образі турка. У вас там, звісно, біда інша. Хоча турка й на вас вистачить. Турки – вони тепер скрізь. Чим Салоніки для такого волоцюги, як ти, вигідні – це тобі, мабуть, і Мирон пояснював. Мав же він пояснити, чому радить це, а не інше: людей тут намішано густіше, ніж трави в полі, ніж дерев у лісі. Усі чомусь утікали саме сюди, тобі легко буде в такому натовпі вдавати із себе свого серед своїх. Тут усі свої серед своїх.

Макарій вивів Ілька за межі гавані і показав, у якому напрямку йти, аби швидше дістатися будинку, в якому мешкала Євдокія. Мандрівник угадав будинок здалека. Мирон детально описав усю вуличку, камінний мур, на якому розрісся ледь не до самого неба живопліт, величезні ворота.

Ілько підійшов до високих масивних воріт і постукав. Відповіді не було. Тоді він постукав сильніше. Ніхто не відгукувався, але якась щілина саянула посередині воріт. Хтось його роздивлявся. Потім почувся низький чоловічий голос:

- Хто ти і чого тут шукаєш?
- Маю справу до господині Євдокії.
- То давай сюди, – щілина розширилася.
- Вибачте, але про свою справу я маю розповісти сам.

Чоловік за ворітьми ще б довго вагався, турбувати йому господиню чи ні, але вона вже сама стояла біля Ілька, непомітно пройшовши крізь вузьеньку хвіртку поряд із великими воротами. В її смоляно-чорних очах світилася цікавість і якась неприхована радість. Ілько задивився на вродливицю, не розуміючи, чому вона радіє, що саме її насмішило. Може, вона сміється з нього, бо він таки досить незвичний гість – зі своєю бандурою, козацькими шароварами, вишитою сорочкою, оселедцем на голові.

– Козак? – почулося ніби не від воріт, а десь здаля. Ілько оглянувся – звісно, це йому здалося. А жінка стояла і всміхалася.

Нарешті Ілько оговтався, витяг із потайної кишені перстень і простяг його господині. Вона мовчки взяла коштовну річ, задумалася, звела на гостя свої променисті очі й зітхнула:

– Живий?

– Хто?

– Той, хто прислав тебе сюди з цим перснем.

– Мирон?

– А хіба цей перстень дав тобі хтось інший?

– Ні, – Ілько стояв ні в сих ні в тих. Затим похопився, вклонився і пояснив:

– Мені треба було з цього почати, з вітання від Мирона. З ним усе гаразд.

Подумав і додав:

– Гарний чоловік цей Мирон.

То заходь до двору, пообідаєш з дороги, за столом і поговоримо.

Пригощала Євдокія свого гостя щедро, розмова затяглася. Розпитувала про Мирона, а зрозумівши, що Ількові або немає чого сказати, або він має з чимось критися, перевела розмову на нього самого:

– А ти надовго в наші краї?

– Сам не знаю.

– Втікач?

– Можна сказати й так.

– Так воно між людьми ведеться: пів світу втікачі, – зітхнула Євдокія і додала: – І що дивно, рано чи пізно усіх цих мандрівників дорога приведе в Салоніки. То ти співак?

– Передусім я вчитель, знаю грецьку, латинську, трохи німецьку. Ну, а співати вмію також.

Євдокія сумно розглядала перстень, мов не зважаючись повернутися до початку розмови:

– Не знадобився мій подарунок Миронові, я дала йому цей оберіг у далеку дорогу, аби мав щось про запас на чорний день. Що ж, треба радіти, що для Мирона такий день не настав.

– Де чорна сила, там і чорні дні, – озвався Ілько. – На вас ця сила суне зі сходу, а на нас зусібіч.

У кімнату забігли два хлопчики років семи-восьми, схожі між собою, мов дві краплі води.

– Філіп і Перикл, – представила їх Євдокія.

Ілько задивився на малих і розгубився: вони були гарні, як

і їхня мати, але при цьому до болю схожі й на іншу людину, а саме – на Мирона.

Можливо, Євдокія вгадала його думки, можливо, хотіла швидше розставити крапки над «і», тож поквапилася внести ясність у розмову:

– То ти вже десь надибав місце вчителя?

– На жаль, ще ні. Я ж бо щойно з корабля.

– Ну от, самі боги поклопоталися, аби ти не надто багато трудився у пошуках роботи. Ось тобі учні, ти бачив їх, вони бачили тебе. Це найголовніше. А чого вчити, як і скільки, це ми ще обговоримо.

Євдокія гукнула служницю, аби та показала новому вчителю його кімнату і веліла до вечора відпочивати, а за вечерею, може, ще виникнуть якісь питання.

Мефодій, брамник, виявився привітною, товариською людиною. До Євдокії ставився, як до власної доньки, звісно, в її присутності демонструючи відданість та готовність виконати усі її забаганки. Від Мефодія Ілько дізнався про багато чого прихованого, того, що часто затьмарює людські стосунки, вносить викривлення та непорозуміння, бо туман є туман, а мана є мана. Людські душі в тумані губляться...

Мефодій багато років був на службі в купця Іларіона, Євдокіїноого чоловіка. Це він тепер її чоловік, а колись вони відбили її ще малим циганчам у піратів, було воно на той час виснажене, дике, дивилося на білий світ вовчечням. Після того побоїща Мефодій ледь не лишився без ноги. Іларіон покинув пораненого з їхньою несподіваною знахідкою у своїй оселі, яка на той час стояла пустою, бо Іларіонову дружину разом з малим сином забрали турки, коли сам купець був у далекому плаванні. Опечалений, осиротілий Іларіон довго не міг змиритися зі своїм горем. Шукав сліди сина та дружини по всій Османській державі. Йому переказували, що жінку турки заховали в якомусь гаремі, хлопчика помістили між яничарами. Так вони чинили з багатьма і вважали це звичним ділом. Обурення жертв їх лише дратувало, вони з непокірними не церемонилися.

Спершу Євдокія була чи вважалася служницею, а коли підросла, Іларіон зупинив на ній свій важкий погляд і сказав:

– Чому б не стати тобі тут господинею? Достаток у мене чималий, я ще не старий, народиш мені синів та дочок, аби рід не перевівся. Погано тобі тут не буде.

Мефодій скучив за чоловічим товариством, до Ілька відразу відчув довіру і критися від цього дивного приходька з далеких козацьких країв не вважав за потрібне. Так вони й наблизилися до найгарячішої теми: теми Мирона.

Виявляється, що саме Мефодій прихистив ще зовсім молодого грека-повстанця, коли турки вчинили страшенну різанину. Більшість повстанців заховався в горах, а Мирон був поранений і стікав кров'ю. Іларіон забарився десь надовго, а Євдокія допомагала доглядати пораненого.

– Ну, от воно й трапилося... Я завжди говорив, що молодому шлях до молодого, а старому – до старого.

Мефодій замовк. Запитливо глянув на Ілька, той стенив плечима, мовляв, що тут робитимеш, людське життя прожити – це не «Отче наш» прочитати. Навіть читаючи «Отче наш», кожен може збитися, не встигнути вчасно перевести подих, а біси на те й біси, аби підштовхнути людину на лід. Ковзає людина на тому льоду, а сторонні лише потішаються, не підозрюючи, що біс уже й для них вигадав або дощ зі снігом, або сніг із дощем...

Мефодій та Ілько давно вже все розуміли з пів слова.

* * *

Зовсім однакового не буває нічого. Природа ніколи не скупиться для свого творіння. Прагнучи урізноманітнити білий світ, вона не зупиняється на досягнутому. Навіть дві краплини дощу різні. Два суміжних листочки відрізняються бодай якоюсь дрібницею. А що вже говорити про людей! Спершу Ілько спробував зіставити імена двох однакових хлопчиків: Філіп і Перикл. Філіп – це той, хто любить коней, і кого люблять коні. У нього й очі – як у розумного, але дуже вразливого коня-коника. У нього часто змінюється настрій, Ілько це добре розумів, бо і в самого себе не раз помічав цю рису: то йому стає раптом сумно-сумно, то ніби якась хвиля радості підіймає душу до самого неба. Філіп був Ількові ближчий і зрозуміліший. У Перикла також очі були сяйливо-теплыми, але бурхливої зміни настроїв Перикл не

знав, як і не сумнівався в тому, що світ загодить його бажанню, що пасток на його стежині не буде, що голову його прикрашатиме хай не корона, але якийсь вінок слави чи влади. У Філіпа такої певності не було. Хлопчики дуже цікавили Ілька, вони не були його першими учнями. У себе вдома він часто підробляв уроками, власне, з цього передусім жив. Але бачив він своїх учнів у рамках уроку, пояснював та опитував – відхилятися від конкретного завдання не мав права і часу. Батьки вимагали, аби дитя набуло за їхній п'ятак (у когось зароблений тяжкою працею, у когось ледь не вкрадений, не про це мова) тих знань, які поведуть його стежкою життя вгору. Усі хочуть іти вгору. Зі світлою головою вгору йти легше, ніж із темною. Недаремно вороги посилають на голову своєї жертви перш за все розумову темряву: душать освіту, множать злидні, аби гонитва за шматком хліба відганяла думки про поповнення знань, бажання пізнавати світ через науку.

Новий педагогічний досвід став для Ілька приємним відкриттям: тямущі учні, жодної принуки, ніякої зверхності до нього, хоча й ученого, але ж по суті злидня. До нього ставилися зі щирою повагою, його похвалою дорожили. Хлопчикам справді хотілося вчитися усього: співу, гри на музичних інструментах, грамоти, математики. Вони не лінувалися, та і як тут лінуватися, коли навчання дитині в радість? Ілько вже став побоюватися, що його торба із знаннями не така вже й велика. Згадав, як вдома, на Гетьманщині та Слобожанщині, батьки радяться, чи не пошукати їм нового мандрівного дячка, бо цей почав повторюватися.

Вечорами Євдокія часто просила Ілька поспівати. Іноді він співав сам, іноді разом зі своїми обдарованими учнями. Тоді жінка дивилася на своїх синів із захопленням: її очі просто сяяли від щастя. Їй було чим пишатися. Довірливих розмов із Ільком вона більше не починала. А одного разу запропонувала піднятися на гору Олімп.

– Як це – на Олімп? – здивувався Ілько. – Це ж та священна гора, де живуть грецькі боги?

– Мають жити, – відповіла жінка, а подумавши, додала: – Боги лишаються з людьми доти, доки люди в них вірять. Мабуть, треба, щоб було більше божественного в самій людині, тоді й боги

не відвертатимуться від неї, тоді й нечиста сила не зважиться гнобити людську душу.

Ілько вперше чув від жінки такі мудрі думки, шукав влучні та доцільні слова у відповідь, але таких слів у нього напоготові не було. Тоді він запитав про дорогу:

– Хіба Олімп справді так близько, що до нього можна просто так взяти і поїхати?

– Ну, не зовсім через дорогу, – всміхнулася Євдокія. – Будемо просити Мефодія відвезти нас туди на човні. Малим саме час побувати хоча б біля підніжжя цієї гори, священної для кожного грека.

Мефодія і просити не треба було, човняр з нього був на задрість, та й човна мав неабиякого. Його човен був зроблений з любов'ю та майстерністю. Ніс прикрашала позолочена фігурка богині Ніки. Корпус був не в міру звужений, а на кормі високо здіймався гострий хвіст. Для такого човна кожен вітер стає попутним. Але на завтра мав справді бути якнайкращий попутний вітер. Про погоду Мефодій знав усе. Мав для того кілька джерел інформації: власну ногу, яка на різну погоду боліла по-різному; спостереження за птахами та звірами; особливість заходу сонця. Мефодій не помилявся ніколи. Тож відразу рушив до берега, аби уважно перевірити, чи все гаразд із човном, а повернувшись, сказав:

– Домчимо, як чайка. Години за три-чотири доберемося до міста Літохоро, а там уже доведеться йти пішки. У Літохоро переночуємо, а вранці рушимо назад.

* * *

Ілько прокинувся до світ сонця, оглянув свій вузлик, який лаштував ще з вечора. Раптом зупинив погляд на бандурі і задумався. Як це він забув запитати, чи брати йому в дорогу бандуру, чи ні. Чи можна грати на схилі гори, чи чужинцю не личить таке робити? Чужі звичаї треба шанувати, він же не варвар і не московит, який зроду звик топтати чуже та насміхатися з того, до чого його власний розум не доріс. Про всяк випадок прихопив бандуру із собою, виніс її у двір, там саме порався Мефодій. От кого треба запитати про звичаї:

– Дядьку Мефодію, – хотів було почати здалека, але тут же поспішив навпростець. – Оце не знаю, брати мені з собою бандуру чи ні?

– Тобі видніше, – відгукнувся заклопотаний брамник. – Хочеш – бери, не хочеш – не бери.

– Та я про те, що на Олімпі зазвичай співають боги; може, для простого смертного це велике зухвальство – грати і співати поблизу Олімпу?

– Я думаю, що твій спів богам-олімпійцям буде миліший, ніж турецьке гелґотіння. От що це потворне гелґотіння їм не до шмиги, то це я знаю точно. Та й не лише їм. Не одні боги на вершечку гори туляться, багатьом довелось втікати туди, та не про це мова. А співати – богам догоджати. Спів для щирих людей – то місточок від душі до душі.

– А пані Євдокія? Чи не буде вона сердитися?

– Вона напевне не буде. Вона сама любить поспівати, а вже послухати, як співають її малі герої, то їй і меду не треба.

Нарешті всі зібралися і за хвилину кожен уместився на човні, де йому зручніше. Малі сіли якомога ближче до весляра і з великим захватом спостерігали, як весла розрізають голубі хвилі. Льоко задивився на них і подумав: мабуть, їм тепер захочеться навчитися гребти веслами. І як у воду дивився.

– Мамо, мамо, – гукнули хлопчачки в один голос. – Купи й нам такого човна, як у дядька Мефодія! Ми будемо й тебе на ньому катати!

– Куплю, – весело пообіцяла щаслива мати, – поки що просіть дядька Мефодія, хай повчить вас веслувати, бо то не проста наука.

– Та вже вчитиму, – задоволено погодився брамник. – Науका ця ніби й не важка, але без старання не обійдеться.

Ми будемо старатися! – пообіцяли малі.

– Не будете старатися, то ніякого човна вам не буде, – вирішила погратися в строгість молода мати, але малі зрозуміли її хитрість і лише засміялися.

Льоко подумав, що саме час і собі засвідчити свій педагогічний авторитет:

– Старанніших учнів я не бачив, – почав був він, але Євдокія зі сміхом його перебила, продовжуючи його виступ поважним голосом:

– «... а я вже навчаю дітей років сто».

Усі розсміялися, всі були в доброму гуморі, всім подобалося розрізати хвилі разом із богинею Нікою і думати про те, що на них чекає на горі Олімп.

Мефодій не помилився. Сонце тільки ледь-ледь піднялося над обрієм, до полудня ще було не далеко, але й не близько, а вони вже наближалися до Літохоро. Євдокія й сама знала дорогу, але Мефодій захотів хоча б трохи пройти разом із веселим дружнім гуртом. Він ніби вибачався за свою таку недоречну в мандрівці кульгавість:

Іти по-людськи я, на жаль, не можу, але стрибати вмію нів-року.

Він і справді не відставав, лише намагався триматися позаду, аби ніхто не бачив, як він кульгає, як іноді важко підіймає праву ногу, боячись зачепитися за корч або камінь, яких вистачало і на самій стежці, і біля неї.

Біля підніжжя гори зупинилися. Євдокія розв'язала вузлики зі сніданком і запросила всіх пригоститися. Мефодій відмовився, мовляв, прибереже в шлунку місце для щедрих наїдків та напоїв, які чекають на нього в дворі його давнього друга, котрий мешкає в Літохоро. Така нагода зустрітися з побратимом, посидіти: їм є що згадати, є про що поговорити...

Мефодій пішов до свого друга, а Євдокія з Ільком та хлопчиками почали свій шлях на Олімп. Спершу він був зовсім неважкий – звичайна, трохи звивиста стежка, котра ніби кликала вгору. Трохи піднявшись, вони оглянулися вниз. Згори пройдене здавалося зовсім нікчемним, ніби й не йшли вперто та наполегливо кілька годин. Сонце помітко припікало, Ілько зупинив свій погляд на смоківниці, від якої навкруг падала густа тінь. Дозрілі плоди рясно вкривали траву внизу під деревом.

– Ось наш обід і відпочинок, – сказав він, оглядаючись на малих, ніби шукаючи їхньої підтримки. Вони зрозуміли його з пів слова. Перикл першим надкусив тугеньку соковиту ягоду:

- Смачно!
- Смачно! – гукнув услід за братом Філіп.
- Ну, якщо вам смачно, то й нам смачно, – засміялася Євдокія.

Вони посиділи з пів годинки, підкріпилися стиглою, мов наливою медом, смоквою, порівняли відстань знизу вгору. Філіп розчаровано зітхнув:

- До вершечка ми й до вечора не дійдемо.
- До вершечка мало хто доходить, – втішила його мати. – Посидьмо краще тут та поспіваймо.

Трохи поспівали, трохи посиділи мовчки, малі почали нудьгувати, бігати навколо смоківниці. Євдокія й собі побігла за ними вслід, та раптом зачепилася за круглий, мов відполірований, камінь і поточилася. Ілько блискавично вхопив її за пояс, згодом за талію, поставив на стежку, але з рук не випускав, мов боячись утратити щось найцінніше, найрідніше. Хлопчики й собі метнулися рятувати матір, вхопили її за руки. Ілько був не в гуморі. У нього паморочилося в голові, кульова блискавка прошила його наскрізь, він увесь палав, на Євдокію боявся глянути. Вона також ніби змінилася, стояла налякана, нерішуча, потім сказала, звертаючись до дітей:

Час рушати вниз, бо сонце зайде і стане нараз темно і страшно.

- Не страшно, – дружно закричали брати. – З нами наш учитель, а з ним його бандура: всю нечисту силу відженемо!

Євдокія чомусь на Ілька не дивилася, ніби аж відверталася. «Невже я її образив? – розпачливо зітхнув хлопець. – А що ж мені було робити? Не міг же я допустити, аби вона скотилася по каменях згори вниз? Досить крутий узвіз, могла б і покалічитися».

Втома давалася взнаки. Зрештою, малі погодилися повертатися до Літохоро, де на них чекав Мефодій. У дворі його друга стояв під розлогим чорнокленом круглий стіл, щедро накритий напоями та наїдками. Повечеряли, поговорили, поспівали, почали лаштуватися на нічліг. Мефодій наполіг на своєму і відправився на берег, аби переночувати в човні. Не те щоб боявся крадіїв-розбійників чи ще якоїсь халепи, просто хотілося чоловікові побути на воді наодинці з усім білим світом. Євдокії та малим послано в будинку, а Ількові

запропонували переночувати під очеретяним навісом, який був притулений до глухої стіни. Там господар зберігав сіно, сушив трави, фрукти. Там стояв неймовірно п'яний та паморочливий запах літа. Про такий царський терем Ілько не смів і мріяти.

Не встиг він торкнутися головою духмяного лежака, як відразу поринув у сон. А потім трапилося щось неймовірне, у що він і повірити не смів. Серед ночі хлопець відчув чиюсь присутність. Якесь трепетне хвилювання охопило його всього. Дивний, небесний сон, подумав хлопець, боячись розтулити повіки. Ніби янголині крила обвіяли його чоло, щоки, груди. Він простягнув руки і ледь не знепритомнів: біля нього сиділа Євдокія. Що було потім, злилося в один короткий подих, один паморочливий сон, – це була мить, яка тривала вічність. На якійсь тоненькій павутинці зависло запитання: «То я в тебе перша?»

* * *

Снідали нашвидкуруч, бо Мефодій квапився в дорогу, адже його нога підказувала йому, що попутний вітер триватиме лише до полудня.

Пізніше Євдокія майже щоночі приходила до Ілька. Мефодій це помічав, хмурився, боявся гніву Іларіона: крий Боже, той повернеться під лиху годину. Однак Іларіон подався цього разу, мабуть, на край світу.

Так минула зима, весна, вже й літо почалося. Якраз у порт зайшов корабель Макарія. Щоразу, коли Макарій з'являвся в порту Салоніків, Ілько біг до нього, зустрічаючи, як рідного брата. Іноді Макарій щось привозив для Євдокії від Мирона, іноді розповідав якісь новини про Задунайську Січ, про інші події, які траплялися в Османській імперії. Тож Ілько стояв біля порту і з нетерпінням чекав, коли Макарій звільниться та вийде до нього. Але несподівано відчув, як хтось злегка штовхнув його у спину. Оглянувся і побачив Мефодія. Брамник тримав у руках бандуру та чималий вузол. Що це має означати? Ілько був просто заскочений:

- А бандуру нащо?
- Втікати тобі треба! Зараз же!

– Що трапилось? Хіба я щось такого накоїв, що мене шукають турецькі стражники?

– Гірше! Про тебе може дізнатися сам Іларіон!

– Хіба він повернувся?

– Ще в дорозі, але от-от має прибути.

Тут саме нагодився Макарій. З подивом поглянув на Мефодія:

– Хіба мій підопічний натворив якогось лиха?

– Лиха не натворив, а втікати доведеться. Хай сам тобі розкаже, що тут і до чого, а мені треба поспішати: Іларіон має прибути з хвилини на хвилину.

– А-а-а.

Ілько дивився на свого рятівника, але замість вдячності його розбирала злість: немає причини роздирати рот до вух, коли іншому непереливки.

– Гаразд, – нараз посмутнішав Макарій. – Світлі смужки весь час переплітаються з темними. Такий закон світлотіні.

Макарій надто любив пофілософувати, точніше, попросторікувати з причини і без неї. Душа в нього добра, теляча, а язик аж надто бідовий, язик сорочачий.

Уголос Ілько всього цього не озвучив. Уголос озвався той же бідовий Макарій:

– Місце твоє, правда, зайняте, прив'язався до мене ще один волоцюга, не ти один світом тиняєшся. Німець. Це він так каже. А я ж бо добряче сам поволочився світами, знаю, що німців немає. Є баварці, шваби, пруссаки. От ми спершу греки, а вже потім фессалійці, афіняни, пелопоннесці, а в германців усе інакше...

Макарій ще б довго ділився своїми враженнями від племен та їхніх звичаїв, мов та діалектів, але Мефодій різко перебив його:

– Он він!

– Хто? – оглянувся здивовано Макарій.

– Корабель Іларіона! Майже в порту!

Брамник поспіхом обняв Ілька, побажав йому щасливої дороги та й побіг, аж до самої землі припадаючи на праву ногу, бо дуже хотів устигнути приготуватися до приїзду господаря.

Макарій змушений був повернутися назад на корабель, аби показати Ількові його куток та познайомити з новим товаришем.

Нового товариша звали Руді. Точніше Рудольфом. А ще точніше – Рудольфом Вагабундером. Ілько повагався, але не втримався і запитав:

– Чи твоє прізвище щось означає? От моє означає назву птаха. Шпак – німецькою буде Штар. Латинською «вагабунд» означає, наскільки мені відомо, «волоцюга». А чому ще й «ер» у кінці?

Руді глумливо усміхнувся:

– Ти, як я на тебе пильно подивлюся, дуже вчене теля. Навіть я при першому знайомстві не став би розводитися про те, шпак ти чи не шпак і який із тебе шпак. Латину він знає! А що слово може мати десятки значень, того не знає. Я от, наприклад, також птах, тільки з роду горобців. Ми, горобці-вагабунди, мешкаємо на Далекому Сході, сидимо там на гілках і клюємо смачні соковиті плоди. А ти думав, що ти один родом із птахів?

Руді дивився на свого нового товариша згори вниз, був метрів зо два зростом. Густе кучеряве руде волосся спадало йому на широкі плечі, а обличчя і навіть шия – геть усе – було виспане дрібним яскравим ластовинням.

Ілько знітився і тепер не знав, чи йому вибачатися за свою нетактовність, чи спробувати перевести розмову на щось інше.

– Тобі відомо, яким курсом наш корабель піде далі?

– А тобі не все одно? Щось мені скидається, що ти не належиш до тих людей, які замовляють курс корабля.

– Звісно, ні, – лагідно погодився Ілько. – Але мені не все одно, скільки я буду в дорозі.

– Скажи мені, друже, хіба на тебе хтось десь чекає?

– Мабуть, що ні, – сумно зітхнув Ілько.

– Ну, от бачиш, – підвів підсумки Руді. – А тут, як-не-як, у тебе аж дві майже рідні душі: я і Макарій.

Це був той факт, заперечувати який в Ілька не було підстав.

Якось Руді запитав свого нового товариша:

– Кажуть, що знаменита гора Олімп зовсім близько до Салонік. Цікаво, чи встиг на неї піднятися?

– Ну, щоб на вершину піднятися, то, звісно, ні. Це рідко кому вдається. А трохи піднятися таки пощастило.

Ілько замріяно всміхнувся, згадавши, як вони з хлоп'яками

та Євдокією смакували стиглою смоквою, співали пісні, веселилися. Як їх з Євдокією раптом протнула гаряча блискавка взаємного бажання. Мабуть, вигляд у нього був доволі дивакуватий, бо Руді підозріло оглянув його з ніг до голови і ніби виніс вирок:

– Схоже на те, що ти покинув у Салоніках дівчину. І на гору Олімп ти піднімався з дівчиною. Чому ж ти так похапцем утікаєш від свого щастя? У дівчини, мабуть, батько багатий грецький купець і такий зять, як ти, йому не до шмиги.

Ілько відмахнувся від нав'язливого жартівника, бо ні говорити про своє кохання, ні посвячувати в свої переживання стороннього йому не хотілося.

– А чи ти чув з вершини гори голоси грецьких богів?

– Якщо чесно, а не для сміху, то якісь голоси звідти долинали.

– Аякже! Мабуть, то були голоси втікачів-повстанців. У греків скрізь втікачі-повстанці. Дивний народ... Скільки це сотень літ борються вони за своє визволення від турків? Три сотні літ, щонайменше. Вже самим час потурчитися.

– Греки неодмінно свого досягнуть! І перемогу здобудуть!

– Кожен прагне перемоги, – вів своє Руді. – Питання лише в тім: у якій подобі явиться вона до кожного? Усі ми тут тимчасово, крім богів. Я от думаю, яким богом із гурту олімпійців я хотів би явитися на цей світ? Тобі от сама планида написала бути Орфеєм. А ким личить бути мені?

Руді на мить задумався, та мовчати довго він не звик:

– Мені б личило вештатися по цій грішній землі в подобі Протея. Чув про такого?

– Здається, один з ваших мандрівних поетів – вагантів – висміяв саме цього бога.

– Де ти у ваших диких краях чув про наших мандрівних поетів?

– Диким можна зробити все, – образився Ілько. – А спробуй щось окультурити, на це і часу, і сил, і вмінь треба немало. А пісні вагантів наші бурсаки співають залюбки. І шкіл у нас не менше, ніж у вас, – продовжував хлопець. – Хіба що ваша цариця позачиняє їх та наведе темноти скрізь, куди зможе дотягнутися своєю поганою рукою.

– Це ти про Катерину Велику?

- Про неї, матушку, яка для нас страшніша за чуму.
- Хай про неї поговоримо іншим разом, а все ж хотів про

Протея.

Але й про Протея хлопцям поговорити не вдалося. Підійшов Макарій, покликав Руді йти за ним. Щось там треба було перенести, бо Руді якраз і був головним вантажником на кораблі. А роль кока – то більше для власного апетиту. Поїсти Руді любив.

Хлопці що далі, то більше переходили на німецьку мову. Ілько просто на льоту хапав кожне слово, що викликало в Руді щире захоплення:

- Ти, мабуть, залюбки вивчив би і десятки мов.
- Може, і вивчив би, якби більше повештався світами.
- Я не про вештання світами, я про справжню науку, наприклад, навчання в університеті. Чи ти щось чув про німецькі університети?

– Про Геттінгенський чув.

– Дивно. Це ще зовсім недавній. Є давні, набагато давніші. Та в нового свої переваги: зважилися обійтися без гніту богослов'я.

– У Геттінгені вчився наш гетьман Розум.

– Хіба у вас є свій правитель? Гетьман? Це як курфюрст чи князь?

– Це як президент козацької республіки. Та тільки немає вже ні козацької республіки, ні президента. Цариця Катька вислала нашого гетьмана з України, добре, що хоч не до Сибіру, а в Європу.

– Для людини з грошима Європа не покарання, – глумливо усміхнувся Руді, – а для бідного волоцюги і Європа часом не краща за Сибір.

Хлопці помовчали. Ілько в такі невизначені хвилини зазвичай брав у руки бандуру і починав грати. Руді ніби й слухав, але зовсім не так, як це роблять нормальні люди. Руді слухав і гру, і спів на свій особливий лад. Він слухав не вухами, не душею чи серцем, він слухав розумом. Своїм крученим, тільки йому одному властивим розумом. Коли ж брався коментувати якусь думу чи пісню, то ніби виносив вирок:

- Чому люди настільки не вміють ужитися одне з одним, що

зробили із власного життя катівню: безкінечні війни, безкінечні повстання, безкінечні покарання слабких сильними? Якби я твої думи слухав серцем, воно б у мене луснуло на першій ноті.

– Так, – погодився Ілько. – У наших думках горе переливається через вінець.

– От мене змалку найбільше цікавило одне: хто править світом? Хтось же має ним правити! Як йому це вдається? Кепсько вдається, бо не може людська істота з притомним розумом розводити таке неподобство, яким є людське життя! Якщо світ велика сцена, згідно з твердженням усіх лицедіїв та філософів, то хтось же пише черговий сценарій для чергового лицедійства, хтось смикає за мотузки! Бог тут ні до чого: де Бог, а де ми, грішні?!

Ілько мовчки стенив плечима. Ні про Бога, ні про ницість людського життя-буття він говорити не любив. Він виходив з того, що лобом мур не проб'єш, а людське життя не таке вже безпросвітне неподобство, є в ньому й світлі цятки, ба – цілі смуги.

Однак Руді ні цятки, ні смуги не влаштовували, Руді хотів, аби все в світі було за чесною домовленістю людей з людьми. Одного разу він чомусь незвично розчулився і сказав Ількові:

– Хоч як би було мені важко і непосильно, але я таки буду вивчати право, може, навіть і в Геттінгені. Там це поставлено на сучасний лад.

– А до чого тут Протей?

– А, Протея згадав! От Протей саме тут і доречний: прозорість, гнучкість, вміння змінюватися відповідно до обставин, долати застарілі правила, що перетворюють людські конфлікти та непорозуміння на суцільні війни. Жаль тільки, що народився я не в родині з достатком, а при битій дорозі. Хто лише не полінувався позбиткуватися над малим сиротою, та я не тримаю на людей особливої злоби, люди такі, якими їх робить життя.

Одного разу Руді запитав:

– Малий, скільки тобі років?

– Дев'ятнадцять, а що?

– І мені дев'ятнадцять. А великий Галлер у свої дев'ятнадцять уже був доктором медицини. Тут усе збіглося, як слід: і Бог поцілував у голівку, дав меткий розум, і батьки вклали в своє дитя усе, що можуть розумні та багаті батьки вкласти в свою дитину.

А ще був і попутний вітер фортуни. І ось маємо такого Галлера! Якого ще Галлера? – здивувався Ілько.

– Альбрехта фон Галлера¹, золоте моє телятко. От ми з тобою, ким ми є в наші дев'ятнадцять? Невігласи, недоумки, волоцюги! Ну, ти ще пів біди, ти співак, рвеш людям душі, а латають вони ті рвані душі вже хто як зуміє. Хтось іде в повстанці, хтось підпалює своєму гнобителеві хорони, хтось спалює і самого гнобителя. А про все ж, здавалося, можна домовитися! Та чому люди цього зробити не можуть.

– А звідки ти знаєш про Галлера? – запитав Ілько.

– О, то окрема і дуже довга історія, за одну розмову не вправишся. Почну з отця Антонія. Той момент, коли я познайомився з отцем, мені й зараз страшно згадати, а вже тоді! Мені на той час було років тринадцять-чотирнадцять. Вирости я вже нівроку виріс, але ж розумом і характером був ще дитиною. Принесли мене ноги під Ганновер, до міста ще не дійшов, а вже почало сутеніти. Стояла осіння пора. Я оглянувся, де б знайти або копицю сіна, або якусь лісову халабудку, в якій можна було б зігрітися та переночувати. І тут я почув зовсім близько грубі, грізні голоси. Я злякався, зіщулився, пригнувся і тихенько виглянув з-за кущів. Від того, що я побачив, у мене й досі холоне кров у жилах. На галяві стрибали три явних розбійники, в руках у них іскрилися гострими кінцями залізни розпечені на вогнищі прутти, вони приставали з тими прутами до чоловіка, якого я лише тепер помітив. Цей нещасний був прив'язаний до дерева і тихо стогнав. Мабуть, його вже трохи припекли. Каткування, очевидно, мало тривати доти, доки чоловік зізнається. У чому? З окремих вигуків я зрозумів, що це був чернець, який збирав гроші для свого монастиря.

Не довго думаючи, я кульовою блискавкою налетів на розбійників, вибив у всіх трьох прутти з рук, кольнув тими прутами то одного, то другого і несамовито гукнув:

– Сюди! Хлопці, хутчіше до мене! Ось вони! Хапайте їх, доки не втекли!

Вони таки добряче налякалися і втекли. Доросла, досвідчена людина навряд чи зважилася б вчинити так, як я. Мені по-

¹ Альбрехт фон Галлер (нім. Albrecht von Haller; 1708–1777) – швейцарський анатом, фізіолог, натураліст та поет.

щастило. Ченцеві також. Я його відв'язав, а він дивився на мене з подивом і якимось благоговінням:

– Дитя! Та це ж справді іще дитя! Диво Господнє, як одна дитина налякала трьох головорізів!

Ченця звали Антонієм, був він насправді дуже набожним і добрим чоловіком. Ми з ним разом переночували в лісовій халабуді, а вранці він запросив мене йти разом із ним до Ганновера. Може, старий хотів мати в моїй особі безплатного охоронця, може, я його справді зацікавив і він мав намір наставити мене на путь істинний, хто те знає. Людські мотиви рідко бувають однозначними та зрозумілими. Чернець довго ворочався, не міг відійти від пережитого, тож затіяв зі мною душпастирську розмову. Ось тут він вперше і згадав доктора Галлера, автора книги про походження зла. Отець Антоній переймався не так самими причинами походження зла, як шляхами його викорінення.

– Він вірив у те, що зло можна викоринити? – здивувався Ілько.

– А ти не віриш?

– Чесно кажучи – ні!

– Значить, ти поганий християнин.

– Звісно, поганий, – не сперечався хлопець.

– Так от, уяви собі: отець Антоній вірив.

– А ти віриш?

– Я – ні! Але я вірю в те, що викоринювати зло треба.

– Як!? – аж задихнувся від хвилювання наївний візаві бувало-го нищителя зла.

Отець Антоній на той час шукав вихід на стезі віри.

– Але ж більшість людей у Бога насправді не вірять. Вірніше, вони не мають правдивої віри, не здатні її мати.

– Ось тут і криється альфа та омега нашої біди: більшість людей *не здатні мати справжньої віри*. А чому?

– Тому, що дбають лише про себе.

– Ну, це так, але це куца істина. Отець Антоній вважав, що людська біда від того, що люди темні душею. А звідки має прийти світло, для нього лишалося таємницею. Шляхів начебто багато: через віру, через освіту, через моральне подвижництво, через діяльне милосердя.

– Мене давно мучила одна думка: як людина зважується бути посередником між Богом та людьми? Всерйоз повчати свого ближнього від імені Бога?

– Ти хоча б temu церкви не зачіпай. От де сили добра і зла злютувалися в палких обіймах. Вивчати походження зла окремо від історії церков у доскіпливого дослідника не вийде. Послідовності не буде...

В уяві Ілька раптом зринуло знайоме обличчя. Воно то наближалося, то віддалялося. Губи торочили щось про душпастирство, про те, що то найвища влада – влада над душами. Світська влада також п'янить та вабить, обдаровує матеріальними статками, підіймає над рештою пересічного люду. Водянисто-прозорі, хитро примружені очі ніби насміхалися над усім білим світом. Ці очі не раз ввижались йому в його мандрах. Очі Тимофія, очі того, хто сповідує віроломство...

– А потім святий отець покинув тебе напризволяще. Не мав більше потреби в охороні і покинув, – сумно заявив Ілько.

– Не зовсім так. Отець Антоній мав іти до свого монастиря, адже він не просто так блукав світом, він мав свою християнську місію, а крім того, старий назбирав якусь пристойну суму і мав її віддати в монастирську казну.

– Краще б віддав ті гроші сиротам, – ні з сього ні з того захопився Ілько.

– Як? Ти знаєш, як це робиться? Збираються сироти, добрий дядя бере лантух із грішми і роздає направо й наліво. А якісь розбійники вже стоять на чатах і думають, як ті гроші в небораків відібрати. І відберуть, неодмінно відберуть.

– А хіба через монастир вони свою частку отримують?

– По-різному буває. Монастирі плекають благодійництво.

– Знаю я це благодійництво, – не сказав, а скоріше подумав Ілько.

– Не в цьому річ, – перебив не озвучену думку мудрий Руді. – Ти от мені скажи: що торохтить у твоїй бандурі?

– Торохтить? Хіба?

Ілько перевернув інструмент декою вниз, заглянув усередину й здивувався:

– Слухай, а там і справді щось є!

– Так подивися!

Ілько спробував підчепити пальцями якийсь вузлик, що таки торохтів, але в руки не давався. Руді перекинув бандуру на один бік, поліз поміж струн якимось дерев'яним тоненьким гачком і махнув яскравим вузликом перед носом в ошелешеного бандуриста.

– Що це? – без особливого зацікавлення запитав Ілько.

– Це як подивитися. Я, між іншим, уже дивився. Витягав я твого вузлика, заглядав у нього, дивувався не так із вузлика, як із тебе. Ти що – справді такий замріяний, що під власним носом нічого не бачиш? Хотів я був забрати це добро собі, та побоявся Бога. Як можна кривдити таке боже теля, як ти? Не можна.

Але Ілько вже його не слухав. Він стурбовано перебирав струни і був схожий на лікаря, який прислухається до дихання хворого.

– Боже, ти ж ледь не порвав струну!

– Облиш, якби ти не бачив, що я до тієї струни торкнувся, ти б і не помітив, що з нею щось негаразд.

Ілько засмутився, сидів притихлий, ледь не плакав.

– Ти що? І справді так запечалився? Даремно я не залишив цей скарб собі, бо тобі він не дуже й треба.

– Що за скарб? – без особливої цікавості запитав посмутнілий бандурист.

– Не абищиця! Самих золотих османських алтинів скільки! А ще золоті персні та кульчики. Хтось аж надто щедрий забезпечив тобі кілька років безхмарного життя. Та чи здатний ти це добро вберегти? Тепер без охорони тобі ніяк. А твоя охорона – це я.

Ілько задумався. Згадалася йому мить прощання з Мефодієм у порту в Салоніках. Що тоді сказав йому брамник? Здається, він промовив йому на саме вухо, аби не почув Макарій: «Твій скарб у твоїй бандурі». Тоді він не надав почутому особливого значення. Звісно, бандура – то його скарб. Євдокія! Тільки вона могла так щедро оплатити його роботу вчителя! Так щедро й царі не платять своїм незамінним радникам. Євдокія...

Ількові на очах виступили сльози.

– Не плач, малий, грабувати я тебе не буду, а от добру пораду дати можу.

– Яку ще пораду?

– Їхати разом зі мною до Геттінгена. Там на нас чекають щасливі роки пізнання світу через навчання. Що може бути краще? Звісно, ми трохи підстаркуваті, але ж не старі. Студенти бувають і старшими.

– Ти думаєш, я зміг би навчатися в справжньому німецькому університеті? Як наш гетьман Розум?!

– А ваш гетьман Розум, він хіба народився на троні чи на горі Олімп?

– Ні, наш гетьман насправді пас корів у свого батька, доки його не забрав до себе старший брат.

– Стривай, а ким же був його старший брат? Хіба він також не пас корів у свого батька?

– І він пас, але раніше, а потім співав у царському хорі, там його й примітила цариця Єлизавета.

– Щастить же людям! – Руді задумався. – Мене іноді жінки також примічали, але при цьому думали не про мої інтереси, а про те, як мене можна використати. Переважно для чорної важкої роботи. Нічого, з часом людство збагне, що велетень Руді великий передусім своїм світлим розумом. Але на такі речі потрібен час.

* * *

У найближчому порту Руді надовго зник, а коли з'явився, помахав перед Ільковим носом ошатною книжечкою:

– Ніколи не вгадаєш, що це!

– Звісно, не вгадаю, – образився Ілько. – Я не королівський бібліотекар і не книгодрукар. Якщо чесно, то я жодної путньої книги в руках не тримав.

– Відтепер триматимеш. Спершу ось цю. Тримай, не бійся! Тобі пощастило, що ми трохи затрималися в цьому порту і в цьому місті.

– Що це за місто і чим воно знамените?

– Це Монако. А знамените воно тим, що хто тільки не загарбував його, хто тільки не оголошував своїм – римський папа,

імператор Священної Римської імперії, іспанці, французи, – а воно попри все вистояло. Я такі речі називаю щасливим попутним вітром фортуни. Такий вітер дійсний як щодо окремої людини, так і щодо цілих держав.

Ілько тим часом уже встиг роздивитися книгу. Це була поема Галлера «Альпи». Наскільки це був для нього царський подарунок, він збагнув лише тоді, коли почав читати. Читав він подаровану книгу вдень і вночі, а коли засинав над нею, то все прочитане наново проносилось перед його очима: високі казкові гори з деревами, кущами, різнотрав'ям, пишними квітами. Він відчував себе щасливим пастушком, який пас овець на альпійських луках, падав у густу траву, вдихав неповторний запах зела і відчував неймовірний приплив сил. Одного разу він побачив посеред трави знайоме обличчя:

– Остапе, – гукнув заскочений зненацька пастушок. – І ти тут?

– І я, – засміявся давній знайомий веселим бадьорим хлоп'ячим сміхом. – Через зело, його пахощі, його могутній дух земля повертає нам сили, які ми так швидко розгублюємо на стежинах доли. Народи і окремі люди, вони різні. Одні проростають із гірського каменя, інші підіймаються з морської піни, ще інші, як-от ми, виростають із землі, як трава. Нас, як і траву, не витоптати, не випалити, не вирвати з корінням. Ми – як оце вічне зело, нас тримає дух зела...

Остап подаленів, а натомість з'явилися дві жінки, кожна з них тримала за руки двох хлопчиків. В однієї хлопчики були більші, в другій – зовсім малі. Більших хлопчиків Ілько впізнав відразу, він навіть устиг назвати їх на ім'я, вони почули його голос і радісно повернули до нього свої сяючі обличчя:

– А ми знову піднімалися на гору Олімп!

– Самі? – щиро здивувався Ілько. – Такі ще малі!

– Не такі ми вже й малі, а піднімалися ми разом із дядьком Мироном.

Усе-таки Мирон для хлопчиків лишився дядьком. На сьогодні і на всі подальші роки. Хоч як би лютував Іларіон, а Євдокіїні сини – то єдине, що він має на цьому світі. Він їх не віддасть нікому, навіть самій Євдокії. Вона це добре розуміє, вона давно з цим змирилася. Вона – просто додаток до синів, у цьому її цінність. Усі

змирилися з тим, що майбутнє хлопців залежить від Іларіона, а не від напівциганки Євдокії чи від повстанця-авантюриста Мирона.

Друга жінка з двома хлопчиками – хто вона? Ілько добре знав, хто вона, але зізнаватися собі в цьому не поспішав. Його погляд зупинився на хлопчиках. Малі мали святково-іграшковий вигляд: широкі сині шаровари, охайні вишиті сорочечки, чубчики оселедцем. Раптом Ільків погляд схрестився з поглядом одного з них, і парубок оціпенів: ці очі... Ці очі, що нагадували прозору воду, з певної миті ввижалися йому всюди не раз і не два...

Щось кольнуло в грудях, Ілько голосно застогнав, аж розбудив Руді.

– Ти що, малий? Щось не те з'їв чи випив на ніч? Я такого не люблю. Це ж треба! Стогнати надумав посеред ночі! Та ще з таким пафосом!

– Вибач, я не хотів!

– Хто б у цьому сумнівався? Звісно, не хотів. Що ж тебе так налякало?

– Довелося мені колись мати справу з одним дуже непевним чоловіком. Непевним і підлим.

– Сподіваюся, ти йому відомстився? Зло має бути покараним! Непокаране зло – річ небезпечна і заразна, як чума.

– Не так усе просто. Не вистачило в мене ні розуму, ні сили, аби його покарати.

– Нічого, наберешся сили та розуму, а головне – життєвого досвіду! – і кара не омине твого кривдника.

– Не знаю, – Ілько знітився і посмутнів.

Руді перевернувся на інший бік і знову заснув. Руді спав без снів.

* * *

У новій книзі Ілько зустрів надто багато незнайомих слів. Коли він звертався до Руді за поясненням, той дивувався:

– А хіба ти знаєш назви всіх рослин, кущів та дерев рідною мовою?

Ілько задумався. Часто, коли вони з дідом Охрімом косили сіно в балці, дід вибирав окремі стебла чи квіти, показував їх Ількові та називав на ім'я. Здебільшого ці назви хлопець чув

уперше. Дід сміявся і стверджував, що бджоли знають усі квіти на ім'я, причому кожна назву можуть вимовити як рідною мовою, так і латиною. Про це він зізнався Руді. Той весело засміявся і запитав:

– То ти, мабуть, хоч трохи розумієшся на бджільництві?

– Непогано розуміюся, – заявив гордо Ілько. – Можу посадити рій, знаю, як підгодувати бджолину родину, коли вона виїшла виснажена із зими. І до зимівлі можу підготувати. Знаю, як допомогти новому роєві обжити борт...

– Це добре, – кивнув Руді скоріше сам собі, аніж своєму співрозмовникові. – Це те, що нам знадобиться.

– Ти що, готуєшся стати пасічником? – здивувався Ілько.

Він аж присвиснув від несподіванки. З Руді все може приключитися. Не хлопець, а суцільна несподіванка.

– Ти, малий, головне – не панікуй, – помовчавши, сказав Руді, – випишуй незнайомі слова в окремі стовпчики. Що можу, я тобі поясню, а що ні, то вже з'ясуєш на місці.

– На якому ще місці?

– У Геттінгені, де ж іще?

– То всерйоз віриш, що ми будемо там навчатися?

– А нащо ж тини городити, як за ними не ховатися?!

Що далі, то більше роботи на камбузі Ілько перебирав на себе, бо Руді намагався скрізь заробити хоча б щось додатково до того, що йому платив Макарій. Однак вільного часу Ілько мав удосталь. Він просто жив Альпами. Гірські краєвиди, галявини, покриті квітами... Отари овець, які вдалині зливалися з хмарами і часто важко було розрізнити, де вівці, а де отари небесні... Така дивна гармонія людського життя. Пастух і пастушка, їхня взаємна ніжність, тонкі та високі почуття... Рай на землі... Ілько задумувався над тим, аби й собі спробувати написати хай не таку всеосяжну, детальну книгу, не це потрібна, крім поетичного таланту, ще й висока вченість, але бодай пісню, якусь велику думу про свій рідний край. Про степ. Про так зване Дике Поле. Воно ж не дике! Диким його зробило людське зло! Де вони – мир та злагода? Мабуть, так воно продумано якоюсь невідомою людині силою, що в одних куточках можливі місцини, де панують мир та злагода, а інші території іншою силою приречені на війни та руйнацію...

* * *

Будь-яка подорож рано чи пізно закінчується. Їхня з Руді подорож на грецькому кораблі закінчилася в Бремені, точніше, в Бременському порту. Руді й тут підшукав собі роботу на кілька днів, а вже потім вони рушили вгору по річці Везер. На жаль, до Ганновера ця ріка не добігала, довелося пересісти в невеликий катер, який прямував однією з приток – рікою Лайне – мимо Ганновера до Геттінгена.

Коли пропливали мимо Ганновера, Руді зітхнув:

– Гарно бути князем, королем чи герцогом.

– Це чому? Гарно бути багатим, мати владу, повелівати маюю людей?

– І це непогано. Але є в можновладців ще й інші можливості. Наприклад, можна заснувати університет, як це зробив Георг-Август, вірніше Георг II, король Великої Британії та курфюрст Ганновера. Йому було неважко це зробити: дав розпорядження своєму прем'єр-міністрові Адольфу фон Мюнхгаузену, – і будь ласка, університет на чотири класичні факультети: теології, права, філософії та медицини.

Ілько на це не відмовив нічого. Про німецькі університети він знав мало, чув лише, що в одному з них навчався гетьман Розум. А Руді продовжував, ніби міркував уголос:

– От цікаво, що робитимуть король англійський та курфюрст німецький, коли їхні інтереси не зйдуться в одній мирній точці? Хто кому оголосить війну? Хто за що піде гинути? Дивна ця еліта: усі між собою породичалися, усі ніби одна велика родина, потім раптом хтось комусь оголошує велику криваву бійню, а простолюд має віддавати за це свій єдиний скарб – життя...

І на це Ілько не відповів нічого. Руді трохи помовчав, але мовчати довго він не вмів, тож запитав перше, що спало на думку:

– Скажи, малий, чи ти вмієш співати гімн студентів?

Ілько кивнув головою на знак згоди і потихеньку завів:

Gaudeamus iditur,
Juvenes dum sumus!¹

¹ Отже, веселімося,
Поки ми молоді!

Руді підхопив його спів своїм низьким басом, звучало нівроку, однак, коли дійшли до рядків:

Vita nostra brevis est,
Brevi finietur.
Venit mors velociter, —¹

Руді посмутнів і обірвав свій спів.

– У тому то й річ, що людське життя коротке, а смерть невідворотна. Усі розмови про вічне життя душі – то або відверте лицемірство, або безпомічне просторікування. Якщо душа безсмертна, то нащо їй це тлінне, убоге тіло? Тіло – храм душі, – Руді сердито сплюнув і продовжував. – Що вона в ньому храмі робить і чого прагне? Нащо небесній душі втіхи хтивого тіла?! Насамкінець від нього лишається те, що лишається, а звільнена душа радісно покидає свого земного супутника і летить у вищі емпіреї? Щось тут не збігається! Немає злагоди між душевним і тілесним, тут хтось над кимось неодмінно збиткується. Та хоч як би воно складалося, тіло програє завжди, бо воно тлінне! Бо воно хоче їсти, має інстинкт продовження роду. Кінець не може збагнути безкінечне, просто не може – і все! То нащо й вимагати?

Оскільки Ілько такої розмови не підтримав, Руді ствердно проспівав гімн до кінця, особливо наголошуючи на рядках:

Vivat Academia!
Vivat professores!²

– Нам треба буде записатися кожному до свого земляцтва. У Геттінгені процвітають земляцтва. Оскільки я сирота безрідна, то мені личить записатися до Гельвеції.

- Що значить – Гельвеція?
- Це земляки самого Галлера!
- Тоді й мене запиши!
- Справедливо, ти вже в Альпах обжився, з усіма деревами

¹ Наше життя коротке,
Скоро закінчиться.
Смерть приходить швидко.

² Хай живе Академія!
Хай живуть професори!

та квітами зріднився. Слухай, а чому ти не хочеш до своїх? Земляцтво Російської імперії у Геттінгені досить потужне.

– Як тобі це пояснити? Це – якби грек захотів записатися до турків. Може, якийсь грек і записується до турків, але більшість проти них повстає.

– Земляцтва повстанців у Геттінгені точно немає, хоча по світу таких набереться немало. В університеті досить позначити місто або село, звідки ти родом, а вже земляцтво кожен обирає за велінням душі.

* * *

Діставшись кампуса університету, Руді швидкими кроками попрямував до ботанічного саду. Там він сподівався відшукати свого старого вчителя, якого до саду ще на перших початках приставив сам Галлер. Отець Антоній сидів у рокарії на невисокому камені і роздивлявся голівки кактусів, що виглядали з-поміж каменів, ніби людські істоти, якісь маленькі гноми. Він сидів спиною до гостей, але, почувши кроки, різко повернувся і ледь не впав з каменя.

– Сину мій! – вигукнув старий сухим, тріснутим голосом. – Нарешті я тебе діждався!

Руді схвильовано підхопив старого під руки і обережно опустив назад на камінь.

– А я не сам! – збентежено заявив Руді.

– Бачу, – відгукнувся чернець. – Студент?

– Сподіваюся, що невдовзі буде студентом, як і я.

Останні слова дуже схвилювали старого, він зробив спробу встати, але Руді його зупинив:

– Мій товариш непогано знається на ботаніці, але найцікавіше те, що він бджоляр.

Ілько аж рота роззявив від несподіванки, почувався ні в сих ні в тих. Від розгубленості ледь не впустив на камінь бандуру, а Руді мов завівся:

– Бджоли – це те, що треба для процвітання садів, та й не лише садів.

– Про бджіл я думав, – зітхнув отець Антоній, уважно роздивляючись Ілька. – Думка ця з'явилася в мене нещодавно, а сили вже не ті. Твій товариш, він звідки?

– Мого товариша звати Іллею, а німецькою він говорить не гірше за мене. Здібний до мов.

– Звідки я? – Ількові перехопило подих. – Сьогодні непросто пояснити, звідки я. Мабуть, аби сторонній людині було зрозуміло, треба казати: з півдня Російської імперії.

– Малоросія, – усміхнувся чернець. – Ви цього слова не любите. Був тут один із ваших країв, говорив про козацьку республіку. Обдарований хлопець, обдарований жадобою пізнання. Говорили, що, повернувшись додому, він став козацьким гетьманом. Але кілька років тому навідувався до мене, уже позбавлений чинів, статків...

Помовчали, однак Руді таки вставив своє слово:

– Це розмова про верблюда та вушко голки. Якесь дивне те вушко голки: ледь не всі деспоти, вбивці, зрадники крізь нього проходять, а перед якимось одним небораком воно раптом звується.

Отець Антоній дивився на свого колишнього охоронця та учня з якоюсь доброю і водночас поблажливою усмішкою:

– Сподіваюся, що ти не маєш наміру іти на факультет теології?

– Який з мене теолог? Мені б із людською юдолю розібратися. Я визначився чітко: право. Правники мають правити світом, тоді буде все по справедливості.

– Хай так і буде, – погодився старий. – Моє благословення завжди з тобою.

* * *

Для Ілька, з огляду на його місію бджоляра ботанічного саду, знайшлася кімната в садовому будинку, поряд містилася невелика комірчина, яка цілком влаштувала Руді. Отже, з житлом проблем не було. Кожен записався на свій факультет: Руді, звісно, – на право, Ілько – на філософію. Життя закипіло. Найщасливіші години новоявлені студенти проводили в університетській бібліотеці, яка була однією із найбільших у Німеччині того часу. Одні земляцтва ворогували з іншими, відбувалися студентські дуелі, мимо Руді та Ілька все це проносилось, як небажаний і нецікавий шум якоїсь несподіваної шури-бурі, яка їх омине, їм не зашкодить. Так минула їхня перша зима в Геттінгені. Тільки-но

зійшов сніг, Ілько заходився влаштовувати пасіку. Про те, де взяти рої, домовилися ще взимку, тепер треба було, аби загальна гармонія не порушувалася: рокарій, пасіка, сам великий ботанічний сад. Усе складалося якнайкраще. Відсвяткували Великдень: Руді – свій, Ілько – свій. А під кінець квітня Руді заявив з якоюсь таємничою урочистістю:

– Завтра ми піднінемося на гору Гарц.

Трохи подумавши, додав:

– На всю ніч.

Ілько здивувався:

– Чому на всю ніч? Що там уночі робити? Та й хіба це ближній світ – ця гора.

– Гора якраз не так і далеко. Після обіду рушимо в дорогу, під вечір дійдемо, якщо навіть не поспішатимемо. А тепер скажи мені: ти про Вальпургієву ніч щось чув?

– Чув, – не зовсім упевнено відгукнувся Ілько.

– А про гору Броккен?

– Це та гора, де збираються німецькі відьми?

– Вона сама.

– У нас в Києві також є така місцевість, називається Лисою горою.

– Наша поросла деревами, але суть не в тому.

– А в чому?

– Пригадуєш, я говорив тобі про Протея, про його багатолікість?

– Ти це пов'язував із юстицією.

– І тепер пов'язую. Але наразі йтиметься про Орден дванадцятиликих Серафимів. Розумієш, малий, одному в цьому світі вистояти важко, просто неможливо. Тому люди сродственних намірів і цілей намагаються об'єднати свої зусилля заради торжества добра і світла.

– Серафими – це світло?

– Не тільки. Це, передусім, караючий, палаючий меч. Може, навіть шість мечів, адже кожен серафим має шість крил. Дванадцять ликів – це двадцять чотири всевидющих ока. Спробуй від таких заховатися! Зло буде викрите і покаране! Серафими до того ще мудрі, як змії.

Руді помовчав, усміхнувся і, ніби вибачаючись, додав:

– Взагалі я різної пишної міфології не люблю, але в справах такого штибу – я маю на увазі різні духовні вчення, таємні товариства тощо – без цього не клеїться. В таких товариствах можна, з одного боку, знайти товаришів по духу, з іншого – потрібних людей, за сприяння яких іноді простому неборакові вдається потрапити на ті щаблі, на які він зі своїм непевним соціальним походженням не потрапив би ніколи. Це сходинки, якими ти то йдеш, заглиблений сам у себе, то стрибаєш, перестрибуючи кілька сходинок відразу.

– То тут збираються майбутні правники? – уточнив Ілько.

– Не лише. Але все це люди, які хочуть зробити світ кращим. Однак ти маєш рацію, правники тут переважають. Отже, *Fiat iustitia!* (Хай здійсниться правосуддя!) *Ait lex!* (Закон проголошує!)

Доки вони ось так говорили, до них наблизився чоловік, трохи старший за них. Довго роздивлявся Ілька, запитав, чим цікавиться. Почувши, що той бджолярує та у вільний час співає, стелнув плечима і відійшов до гурту. Згодом гурт розділився на дві частини: одна, до якої приєднався Руді, піднялася вгору, інша, з якою залишився Ілько, взялася до господарчих справ. Хтось назбирав хмизу, хтось вигріб із відомої тільки йому схованки казанок, хтось розв'язав торбу із запасами харчів, ще хтось інший натягав пеньків та гілок, аби було на що присісти. Ось так гуртом заходилися біля вечері, яка достигла вже далеко за північ.

Униз спускалися на світанку. Руді кілька разів поривався про щось повідомити Ількові, але щоразу не зважувався, аж Ілько сам не витримав:

– Та говори вже прямо, в чому річ! Я щось не те сказав або зробив?

– Та ні, річ не в тому. Просто наш очільник вирішив, що ти ще не досить окріп духом, аби вступати до лав Ордену.

– Не переймайся, – заспокоїв Ілько свого товариша. – Серафімом треба народитися. Відразу з шістьома крилами-мечами та дванадцятьма ликами. Та й все одно мене скоро тут не буде.

– Зате ми будемо завжди і повсюди...

До розмови про серафимів Руді більше не повертався. Вліт-

ку він подався на заробітки, а Ілько порався коло пасіки та в саду.

Проводячи багато часу разом, роблячи спільну справу, яка до душі, люди стають ніби рідними. Старий чернець та його юний помічник часто всідалися поряд на двох відполірованих вітрами та дощами каменях, які лежали поміж рокарієм та пасікою, і вели свої безкінечні розмови про все на світі. Ілько дивувався, як у старій людини може бути стільки енергії та жадоби пізнання. Старий хотів знати про такі речі, про які в книгах не прочитаєш. Його дуже цікавили козаки. Спершу він уявляв їх собі такими степовими піратами, тепер, послухавши кобзарських пісень, зміст яких Ілько йому коротко переказував, він ніяк не міг збагнути, хто ж вони є насправді. Чому, маючи таку підтримку фортуни в боях, не вибороли власної держави? Не менше цікавили його й чумаки, ці кочові філософи степу, спершу філософи, а вже потім крамарі. Пояснюючи різні деталі своєму наставнику, Ілько й сам почав дивитися на речі глибше. Часто отець Антоній просив Ілька поспівати ліричні пісні. Одного разу Ілько зважився і проспівав німецькою мовою уривки з поеми Галлера «Альпи». Текст він місцями змінив задля милозвучності. Пісня про Альпи дуже зворушила Антонія, він задумався і сказав:

– Великий Галлер ще живий, залишив усі великі та малі справи і повернувся на Батьківщину. Адже, підходячи з суворими мірками, навіть великі справи великих людей постають перед їхніми очима, як вічна *vanitas vanitatum et omnia vanitas* (суєта суєт і всіляка суєта)...

* * *

У Руді для Ілька залишалося дедалі менше часу, але від того Ілько не почувався самотнім та покинутим. Робота на пасіці, в бібліотеці, розмови із старим ченцем, – все це насичувало його життя по самі вінця. Так він дійшов до бакалавра.

– Я ж казав, що без звання бакалавра ти не залишишся. Тепер можна повертатися і додому, якщо ностальгія стала невідчепною.

Руді знову наголосив, що повертатися треба північною до-

рогою, зголосився доправити Ілька до Бремена, там посадити на корабель, який прямує до Санкт-Петербурга. Від Бремена до Санкт-Петербурга – як шапкою кинути, не те, що від Салонік.

Отець Антоній подарував своєму помічникові кілька пакунків із альпійськими травами, запевняючи, що кращого чаю на білому світі немає, Руді дав кілька листів до своїх знайомих, які мешкали одні в грецькій, інші в німецькій слободах у місті Петра. Отже, Ілько вирушав хоча і в чужий світ, але мав надію зустріти там не чужих людей...

ЧАСТИНА ДРУГА. ПОВОРІТЬМА

Місто Петра зустріло Ілька холодною густою мжичкою. З порту він відразу попрямував у грецьку слободу. Людей на вулицях не було, лише біля одного будинку Ілько завважив чоловіка, який заглядав у вікно і щось гукав. Ілько зупинився, чоловік оглянувся і запитав:

– Когось шукаєте?

– Пана Андроника Паппеса.

Чоловік весело усміхнувся:

– Хто правильно шукає, неодмінно знаходить. – Чоловік театральньо поклав руку на серце і поклонився: – Ось він, пан Андроник Паппес.

Чоловік запросив Ілька до будинку, де, здавалося, нікого не було. Однак варто було господареві поплескати в долоні, як з'явилася немолода жінка, яка без зайвих церемоній запитала:

– Чаю?

– Атож, – відгукнувся той, що назвав себе паном Андроником Паппесом.

– Маю для вас невеликий сувенір, – Ілько простягнув жінці два пакунки з альпійським чаєм. Господареві він вручив листа від Руді, якого той прочитав з усмішкою, що вмістила в собі купу емоцій:

– Руді, Руді, – зітхнув згодом новий Ільків знайомий. – Дивний був хлоп'як. Приєднався до нас у Бремені. Був ще майже дитиною, але на перший погляд – велетень та й годі. Ми, молода ватага матросів, посперечалися з нашим скупердяєм гос-

подарем і вирішили йти в море на своєму власному кораблі, який саме підвернувся нам під руку. Ветхий, старенький, але стояв перед нами, як змій перед Євою. Ми зважилися. Шукали юнгу. І от юнга перед нами. Клянеться, що має досвід, що де тільки не плавав, що всі моря йому по коліна. Ми бачимо, що хлопець заливає, але беремо. Пізніше жодного разу не пошкодували, Руді все хапав на льоту, з часом він став на нашому вбогому суденці просто незамінним. Цікаво, над чим він тепер працює? З якого боку до нього дотичні ви?

Андроник зупинив погляд на бандурі, ще раз прискіпливо оглянув Ілька з голови до ніг.

– Ми з ним разом навчалися в Геттінгені. А перед тим пливли із Салонік до Бремена.

– Руді навчався в Геттінгені?

Мабуть, ніяке інше повідомлення не ошелешило б господаря більше, ніж те, що колишній самозванець-юнга навчався в Геттінгені. Треба було бачити, як у темпераментного грека очі викочуються з орбіт, як ударяє він долонями об стегна, як розгонисто присвистує, а потім починає реготати:

– То ви це говорите всерйоз? Руді – в Геттінгені? І що він там вивчав?

– Право.

Ілько обурено глянув у вічі своєму візаві, але сказати щось грубе не наважився, бо все-таки він тут гість, а за вікном чуже місто, холодна мжичка і невідомість. Тож він сумно опустил голову і мовчав. Господареві, очевидно, стало незручно, він запросив гостя зігріватися чаєм і далі повів розмову вже в іншому тоні:

– Ви не думайте, що я не знаю ціни Руді, просто я знав його з іншого боку. Ми з ним взагалі близько потоваришували. На нього можна було покластися, можна було попросити допомоги в будь-якій халепі. Золото, а не хлопчина.

– Скоро наш Руді стане одним із найсерйозніших правників, – зауважив Ілько.

– Так воно й має бути, – погодився господар. – Великому кораблеві велике плавання. Та все ж такий поворот у його долі для мене незвичний. Я скоріше міг би уявити його капітаном корабля, купцем, ким завгодно, лише не крючкодером.

– От крющокодером Руді якраз і не буде, – зауважив гість. – бюрократи, вони внизу, а Руді буде вгорі.

– Мабуть, чогось я в людях не розумію, – присмирнів господар і надовго задумався.

Ілько зігрівся чаєм, поласував якимись особливо смачними грецькими коржиками і вже почав куняти, боячись просто посеред дня похилити голову на стіл. Андронік це помітив і сказав:

Де ви намірились зупинитися в Петербурзі?

– Не знаю. Я ще тут не встиг навіть оглянутися. Руді радив мені зупинитися або в грецькій, або в німецькій слободі.

Тоді зупиняйтеся в нас, а там видно буде.

* * *

Ілько хотів якийсь час пожити в Санкт-Петербурзі, підшукавши собі роботу вчителя в заможній родині, роздивитися, що робиться в світі, як і коли краще повертатися додому. Хоча, зрештою, де в нього, світового волоцюги, цей дім? Що взагалі відбулося на півдні великої імперії, доки він волочився світами?..

З Андроником вони подружилися, часто сиділи під будинком і співали грецькою мовою. Іноді Ілько співав кобзарські думи. Коли він ось отак одного разу завів думу, біля них зупинився солідний чоловік невизначеного віку, одягнутий так, як одягаються чиновники високого рангу, в правій руці перехожий тримав ціпок. Постояв, послухав, а коли Ілько завів:

Їхав козак за Дунай, –
підхопив приємним тенором:

Сказав: «Дівчино, прощай...»

Проспівавши пісню до кінця, постояв ще трохи мовчки, очевидно, чекаючи, що розмову почне хтось інший. Однак Ілько та Андронік мовчали. Тоді перехожий усміхнувся і запитав:

– З якого це часу у грецькій слободі співають малоросійські пісні?

– А чому б і не співати? – відгукнувся Андронік. – Пісні гарні.

– Пісні то гарні, але ж їх треба знати!

– Ви ж от також знаєте, – підпрягся Ілько.

– Я і з автором пісні про Дунай знайомий.

– Справді? – мов риба у воді скинувся Ілько. – Я також його відвідував у Припутнях, це далеко на південний захід від Харківської губернії.

– Далеко, – погодився перехожий і додав, звертаючись до бандуриста. – А ви тут надовго чи транзитом?

– Сам не знаю, – стенив плечима хлопець. – Сюди прибув із Геттінгена, а куди і коли далі, ще не надумав. Шукаю роботу вчителя.

– А Геттінген? Що було в Геттінгені?

– В Геттінгені я вивчився на бакалавра.

– Що саме можете викладати?

– Передусім мови: латину, грецьку, стару й нову, німецьку. А ще я вчив філософію і трохи математику.

– Та ви просто скарб! Саме такий учитель мені й потрібний!

– Вам? – здивувався Ілько. – Ви ще збираєтеся вчитися?

– Вчитися нікому не пізно, – поблажливо всміхнувся чоловік. – Кожна розумна людина – це *semper tiro*¹. Але наразі мені потрібен учитель для мого сина.

– Скільки років вашому хлопчикові? – запитав Ілько.

– Вісім. З мовами трохи загаялися. Мови треба починати вчити зовсім змалечку.

– Вісім років – це придатний вік для вивчення мов, головне – бажання.

Ілько згадав своїх улюблених учнів із Салонік і засумував. Такі учні насправді зустрічаються рідко. А чоловік кивнув на прощання, пообіцявши, що завтра за Ільком прийдуть його люди і вони про все чудово домовляться. Андроник запрошував свого гостя не забувати стежку до грецької слободи, за що Ілько був йому дуже вдячний.

Наступного дня вранці й справді до будинку підійшла охайно вдягнена жінка середніх літ. Як з'ясувалося згодом, це була покоївка з дому Якіма Григоровича Булавенка. Його сина звали Григорієм, очевидно, дали ім'я на честь діда. Хлопчик новому вчителеві сподобався. Звісно, таким темпераментним, як його колишні грецькі учні, він не був. Вражав надмірною серйоз-

¹ Завжди учень.

ністю та певною скутістю, що було дивно бачити в хлопчикові його соціального становища. А ще Грицик, як назвав його про себе Ілько, був надто сором'язливим. Почали з латині. Справа не залагодилася. Ілько задумався: в чому річ? Тупим його новий учень явно не був і пам'ять мав нівроку. В Ілька були свої приклади для перевірки пам'яті. Може, хлопця просто залякали? Цей особливий вид переляку Ілько знав ще з бурсацьких часів. Деякі вчителі люблять наводити ляк, аби підняти ціну своїй персоні. В Ілька й на це були свої ліки. Для наївних та довірливих вони одні, для серйозних та самозаглиблених – інші. Цим треба показати всю систему, тоді в них більше віри в те, що їхні маленькі, але вперті та послідовні кроки немарні. Так він і зробив. Малий легко вивчив напам'ять кілька віршів латиною, згодом Ілько прибрав у цих віршиках (які, до речі, склав сам) окремі рядки і спонукав свого учня їх замінити. Згодом замінили інші, насамкінець Ілько сказав:

– Глянь-но, Грицику, виходить, що цього віршика латиною ти склав сам.

Хлопець неймовірно розхвилювався і запитав:

– А можна, я покажу його татові?

– Звісно, – погодився вчитель, – це ж твій власний вірш. Покажуй його кому хочеш.

– Тоді я спершу покажу його мамі, бо тата наразі вдома немає. Він на службі.

Грицикову маму звали Анною Павлівною, вся її постать була позначена особливою південною вродою. Першою Ілковою думкою, коли він побачив свою нову господиню, було: мабуть, ця вродлива жінка гарно співає українські пісні. Але господиня усім своїм єством на кожному кроці, кожним жестом намагалася підкреслити свою причетність до великоросійської культури. Ілько її побоювався і тримав дистанцію.

Що син написав віршика латинською мовою, її особливо не схвилювало. На те і вчитель, аби чогось навчити. Величава Анна стенула плечима, погладила малого по голові і похвалила:

– Молодець! Покажеш увечері татові, йому це сподобається.

Наступного дня була неділя. У неділю Ілько обідав разом з господарями за святковим столом, щедро уставленим різними

стравами, в тому числі й українськими. Анна Павлівна українських страв уникала, а коли чоловік жартував на цю тему, відмагалася тим, що від української кухні можна погладшати. Отож господар настійно радив їхньому молодому вчителю їсти саме українські страви, бо надто вже худий та тендітний. Після обіду Яким Григорович іноді запрошував Ілька до свого кабінету, аби поговорити на різні теми. Розпитував про навчання в університеті в Геттінгені. Сам він вчився у Відні, Галлера знав особисто, дуже шанував. Його аж надто зацікавив Ільків приятель Руді, який з таким ентузіазмом вивчав право. Про Руді Ілько розповідав багато, звісно, про орден Серафимів він при цьому не згадував. Ілько завважив, що господар потайки щось записав у своєму записнику, який незмінно тримав під рукою. Здогадався, що той записав прізвище та ім'я Руді.

Якось розмова зайшла про стан освіти в колишній Гетьманщині та на Слобожанщині. Ілько здогадався, що освітою на місці колишнього Дикого Поля господар цікавиться неспроста. Ілько так до пуття й не дізнався, що за служба така в Якіма Григоровича, чому вона не в міру утаємничена, не знав, як називається та царицина комісія, якою він відає. Чесно кажучи, великого значення для домашнього вчителя заняття господаря не мали.

Згадували Семена Климовського. Яким Григорович журливо сказав тихим, задумливим голосом:

– Так приймати гостей може тільки людина з великою душею.

Поступово розмова перейшла на освітню тематику. Господар згадав теплим словом мандрівних дячків-учителів, порівняв їх із вогниками в п'їтмі. Зауважив, що явище це надзвичайно симпатичне, навіть романтичне, але час не стоїть на місці: нові часи – нові звичаї. Ілько не зважувався вставити своє слово, воно вже й вертілося на язиці, але промовити його хлопець побоявся. А спитати він хотів про темпи закріпачення українців на півдні великої страшної імперії. Чи не прихопила ця гостра коса й таких симпатичних господареві дячків-учителів, цих «мандрівних вогників у п'їтмі»? Не запитав, промовчав, а Яким Григорович тим часом сам поставив запитання своєму співрозмовнику:

– До Семена Климовського ви вправилися навідатися аж у Припутні, а тим часом у вас під носом у самому Харкові та в навколишніх хуторах вештається чоловік, який за своїм масштабом не поступиться вашому кумиру Галлеру.

– Маєте на увазі Грицька Сковороду? – невпевнено перепитав Ілько.

– А хіба там з'явився хтось інший?

– Мабуть, ні. Такі люди з'являються раз на сотні літ.

– Так от що цікаво: Галлер ще в юному віці став доктором медицини, написав і видав десятки солідних книг, порушив питання в різних галузях науки і, зважте, в кожному напрямку він був першим. В усьому він професіонал найвищого рівня. Мене особисто надзвичайно вразили його дослідження розвитку зародку в яйці. Усе це розгортається перед очима, ніби в казці. Клітина хряща стає клітиною кістки. Неймовірно! Роботи з фізіології, ботаніки, медицини. Досягнення і визнання! Десятки університетів Європи його запрошували, а університет у Геттінгені піднявся так високо передусім завдяки йому. А наш геній? Ви бачили книги Сковороди?

– Ні, – зізнався Ілько. – На жаль, мені відомі лише окремі його пісні, які співають прості люди.

– Може, це особливий рівень визнання? Може, творчий спадок нашого філософа та співака – це стратегічний замисел якоїсь вищої творчої сили? До речі, якою мовою пишете свої пісні ви?

– Різними мовами пишу: латиною, грецькою, німецькою. Кілька пісень написав слобожанською говіркою.

– У текстах Сковороди чого тільки не намішано: малоросійська говірка, давньоукраїнські слова та вирази, старослов'янські вкраплення, окремі великоросійські слова. Це велика біда для автора – відсутність усталених мовних норм. Повинно розлитися безмежне мовне море, аби по ньому котилися потужні хвилі літературної творчості. Явище Сковороди особисто для мене – велика загадка.

Про мову Ілько думав багато. У Геттінгені допитувався у премудрого Антонія про те, як німцям вдалося виробити сталу літе-

ратурну мову і коли це трапилося. На що отець Антоній одного разу невесело усміхнувся і сказав:

– Для німців це питання не з найприємніших, навіть після Гріфіуса, Флемінга, Опітца та й самого Галлера. Багато герцогів та баронів ще й досі німецькою звертаються лише до коней та до власної прислуги. Є мови престижні і є непрестижні. Усе залежить від статусу держави.

Після цієї розмови Ілько ще більше засумував, бо статус спільноти, до якої він належав, був, є і, очевидно, ще довго буде оцінюватися як бездержавний.

Ілько таки насмілився і сказав:

– Простий люд шанує Сковороду, його люблять слухати, про нього говорять у найдальших куточках Слобожанщини, де він час від часу гостює у своїх друзів-пасічників, козаків, чумаків. Я бачив списані від руки аркушки на стінах, думав, що то молитви, а то вірші та байки Сковороди. Він ходить пішки зі своїм ціпком та флейтою, йому повсюди раді.

– Дивно, все це дуже дивно. Людина знає з десятків старих і нових мов, грає ледь не на всіх музичних інструментах, причому це не любительська гра, це насправді могло би стати скарбом музичного світу. Говорять, що в хорі цариці Єлизавети він був найкращим співаком. І така людина бере ціпок, вдягає просту свитину і йде від хати до хати, як останній напівграмотний мандрівний дячок!

– Мені також це дивно, – стелу плечима Ілько. – А от мій дід Охрім говорив, що мудрішої і щасливішої людини, ніж Сковорода, він не бачив. Сковорода залюбки лазив по дідових гніздах-пасіках, сидів там годинами, щось писав чи просто дивився на небо і думав свою думу. А під вечір грав дідові на флейті.

– А твій дід, він хто? – зацікавився Яким Григорович.

– У тім то й річ, що я до пуття й не розпитався, ким був дід Охрім. Сподіваюся, що він ще живий і щось про нього я таки дізнаюся. Власне, я сирота, спершу мене підібрали кобзарі, там у мене був дід Ілько, а коли діда Ілька не стало, на Валківському ярмарку мене підібрав дід Охрім. От у діда Охріма Сковорода гостював частенько, але мені так і не пощастило з ним зустрітись...

– У нас що не людина, то загадка. Такі героїчні та загадкові, а головного не вберегли, – Яким Григорович ледь не сплюнув спересердя, але вчасно оговтався і запитав:

– А як думаєш ти: чи не краще було б мати людину такої вченості, такої високої духовності та моралі за професора десь в академії чи колегіумі?

– Це ви про Сквороду? Так він же пробував, але його там зацькували. А з іншого боку, хіба він у програші? Там би він був хай і найкращим, але професором для кількох спудеїв, а тут він учитель для цілого народу.

Яким Григорович з подивом глянув на свого співрозмовника:

– А ти не такий простий, яким можеш здатися! Справді, це як на що подивитися. Роль по сродству! Духовний учитель для цілого народу. Нічого собі амбіція! Гра варта свічок! Гірлянда з вибухівок на століття вперед! Ось у чому річ! У чому загадка! Бо це не та поезія, яка бентежить, від якої мліє душа. Це все пропущене через голову. І в Галлера через голову. А от у Гріфіуса та Флемінга спершу через серце й душу, а вже потім через голову. У нас також має з'явитися такий поет, у найближчому майбутньому він таки з'явиться, хай навіть за умови бездержавності. Для справжнього поета це не має значення ...

Більше до розмови про Сквороду Яким Григорович не повертався, а ближче до літа запитав:

– То з чим ви надумали пов'язати своє майбутнє? Чи не збираєтеся, бува, поповнити чиновницьку рать нашої славної столиці?

Такого запитання Ілько очікував, але все одно був захоплений зненацька, тому з відповіддю не поспішав.

– Знаєте, – продовжив господар, – я давно збирався висловити вам щиру подяку за те, що ви зробили для Григорія. Я не люблю високих слів, але тут інші не підходять: у хлопчика ніби вирости крила. Я завжди говорив, що педагогом треба народитися. Навчити можна якогось ремесла, можна передати якісь знання, але вчительський дар – від Бога. У вас він є. І з цього приводу я хотів би з вами поговорити відвертіше. А може, й не варто говорити саме мені, може, хай скаже інша людина, яка зробить це краще за мене?

Цією іншою людиною виявився Василь Якович Приходько, який прибув до Петербурга з Харкова у справах своєї губернської комісії. До багатьох його функцій у рамках губернської комісії належала ще й інспекція шкіл та інших навчальних закладів.

Василь Якович був ще зовсім молодим чоловіком, можливо, лише років на п'ять старшим від Ілька. Він також навчався в Геттінгені, але кількома роками раніше. Ільків земляк не став ходити манівцями – він відразу повів розмову в потрібному йому руслі:

– Моя ідея, – заявив він, – полягає в тому, щоб відкрити школи або училища високого рівня в глибокій провінції. Ідея не нова, адже здавна всі знають: де з'являються серйозні високоосвічені і водночас діяльні люди, там утворюється своєрідний пуп землі. Чули про Припутні?

– Не лише чув, але й бував там з кобзарями. Я в дитинстві кобзарів водив. Козак Семен Климов співав разом із нами, щедро нас пригощав. Мов у раю побували...

– А недалеко від Припутнів є велике затишне село Усівка¹. Ось там ми й відкриємо нову школу, вірніше, на місці старої, яка занепадає, підніmemo нову, яка буде розвиватися і процвітати. Туди мені й потрібний учитель вашого рівня освіченості, без претензій на світське життя, людина з народу і близька до народу.

– Ледь не Сковорода, – усміхнувся Ілько.

– Ось кого варто взяти за приклад! – з несподіваним юнацьким запалом підхопив Василь Якович.

– А чи беруть? – вирвалося самохіть у Ілька несподіване запитання, про що він тут же пошкодував.

Але новий знайомий, ставши раз на стежку щирості, з неї не сходив. Він по-товариськи поплескав Ілька по плечу і відповів запитанням на запитання:

– А як ви гадаєте, чи кожний готовий стати на шлях самопізнання? Пізнай себе! Чи кожен готовий пізнати себе і вибрати для себе заняття по сродству? А як у людини за душею лише претензія, пиха та егоїстичні інтереси? Як говорив один мій зна-

¹ Усівка (або Усиківка) – нині місто Олександрія.

йомий, «у чоловіка лише стравохід та пряма кишка, а він вдає із себе ледь не замісника Бога на землі». Фарисейство і ледарство – ось дві найстрашніші вади, які батожить мандрівний слобжанський філософ...

Ілько кивнув на знак згоди, але розмова обірвалася, бо Василя Яковича покликали до господаря, вони мали встигнути багато чого, про що Ілько не брався навіть здогадуватися.

Іхати до Харкова вирішили через день, так що часу лишалося обмаль. Звісно, Ілько щонайперше попрямував до Андроника – подякувати йому за гостинність, за братню допомогу, за дружбу. Андроник дуже засмутився, сказав, що весь час спілкуватися з одними купцями, у яких у бровах заплуталась риба, а у вусах вовтузяться раки чи краби, то не найбільша втіха для душі. Що він дуже прив'язався до свого гостя, звик посидіти з ним за чашкою чаю, поговорити про життя-буття, поспівати під бандуру. А ще Андроник просив підшукати йому на півдні великої імперії якусь грекиню-удовицю, молоду та вродливу, а до того ж добру і веселу, бо в цьому північному мороці без веселої вдачі людина або фізично зламається, або зведеться на ніщо душею.

Знайти грекиню-удовицю для свого друга Ілько обіцяв, хоча сам своїй обіцянці і не вірив. Греків, звісно, немало скрізь по Україні, особливо в Причорномор'ї, але хто він такий, аби залагодити таку непросту делікатну справу? Однак Андроник дуже втішився Ільковою обіцянкою.

* * *

Дорога видалася довжиною у людський вік, тож наші подорожні мали змогу обговорити все на світі. Василь Якович багато розпитував Ілька про його мандри з кобзарями, про загадкового діда Охріма, іноді ніби неумисно переводив бесіду з однієї мови на іншу, дивувався, що й великоросійську Ілько встиг опанувати – з першого погляду може здатися, ніби хлопець народився і виріс у Санкт-Петербурзі. Ледь не щоразу в центрі уваги опинявся Сковорода, його постулат про самопізнання.

– Сама ідея самопізнання – то для фарисея червона ганчірка. Невже фарисеєм можна народитися?

Мабуть, Василя Яковича дуже цікавила думка молодшого колеги, бо порушувати мовчання він не збирався, навпаки – терпеливо чекав на відповідь свого супутника. Ілько зрозумів, що відмовчатися цього разу йому не вдасться, і сказав:

– Я думаю, що ніхто не приходить у цей світ лиходіяти. Та й сам Скворода часто повторює, що дитина народжується на добро. До зла людей схиляють обставини. Та й не в кожного лиходія вистачає сміливості свідомо чинити лихе діло. Кожен намагається якось себе вигородити, виправдати свої небагатовидні вчинки бодай перед собою. Відвертих свідомих лиходіїв мало. Є багато людей, яких можна схилити і туди, й сюди. Це як карта ляже. А от число праведників – воно десь однакове в усі епохи, вони пораховані від Бога.

– Це ваші власні спостереження чи ви про це десь прочитали? – з інтересом глянув старший колега на Ілька.

– В основному мої власні, – продовжував Ілько, – але ми багато розмовляли на цю тему з отцем Антонієм. Він дуже вірив у добрий намір Творця стосовно людини.

Василь Якович глузливо вигукнув:

– «Добрий намір Творця стосовно людини!» Та це ж, як на преподобного отця церкви, – чиста єресь! «Добрий намір Творця стосовно людини!» Ха-ха!!! Хіба в Бога можуть бути наміри? У Бога є Його воля і Його благо. А добрими намірами, як вчить одна малоросійська приказка, вимощена дорога до пекла. Це в світі людей добро може переходити в зло і навпаки, а в Бога – все благо. У світі людей тон задають фарисеї. У світі людей фарисей може зробити капость і вичитувати праведника за це неподобство. І тоді починаються довготривалі судові позови. Фарисей тішиться, а праведник змушений переходити із катівні в катівню.

Василь Якович, очевидно, пошкодував, що в своїй відвертості зайшов надто далеко і тепер роздумував, як би йому перемінити тему розмови.

– Чи ви щось чули про багаторічну тяжбу козацької старшини з царською адміністрацією стосовно судочинства та шкільництва?

– Щось трохи чув від діда Охріма про якийсь Кодекс зако-

нів, які не зміг у тяжбі з крюкодерами відстояти навіть гетьман Розум.

– От саме про це і йдеться: кого готує школа і хто змагається в судах за людську справедливість.

– Дід Охрім казав, що правди в наших краях не буде ніколи, бо надто родюча та багата тут земля і надто великі зазіхання крупної тварі: власної, місцевої, і чужої, прийшлої. Дід говорив, що з бідної землі хижі натури рушають у багаті краї на пошуки скарбів, знаходять їх і тягнуть додому. Повернувшись додому, ці грабіжники, пірати, розбійники вдають із себе милих благодущних людей. Вони багаті, бо так їм Бог послав. Їхні дружини дуже порядні, дружини піратів завжди дуже порядні, це дід особливо підкреслював. Далі дід завжди в цьому місці розмову обривав і продовжувати не хотів. А якщо йому щось надто допікало, то він переводив розмову на бджіл.

– Мудро. Шлях самопізнання – то для бджіл. А фарисеї всі, як один – трутні. Якби комусь вдалося повернути ледаря на працелюбство, то в того, здавалося б, обездоленого ледаря, виявилася б купа талантів. Обдарування відкривається через працю, через зусилля. По-справжньому обдаровані люди – то великі трудівники, бо вони вже не можуть зупинитися на шляху само-розкриття. Творчий дух кличе їх до змагання.

– З цим я цілком згоден, – відгукнувся Ілько. – Хоча досвід вчителя в мене й надто куций як для серйозних висновків, але деякі спостереження я маю. Власну творчість люди цінують високо, особливо коли від себе її виявлення не очікували.

...Вже наближались до Харкова. Василь Якович виглянув у вікно карети і схвильовано вигукнув:

– А знаєте, ми їдемо по Муравському шляху, а далі перетнемо «земельку нагорну», тут уже близько до Куряжа, де так часто бував Сковорода.

Ілько благоговійно мовчав, а Василь Якович продовжував:

– Нам з вами надзвичайно пощастило, що ми живемо в одному часовому та просторовому вимірі з такою непересічною людиною, як Сковорода. Я ось виглянув у вікно і мені зримо привиділося, що на обрії майнула постать цього подвижника духу, вчителя нашого люду. Не кожному народу так поталанило,

адже це дар навіки. Та ось вона, ця постать, – Василь Якович ледь не до пояса висунувся з вікна і засміявся:

– Звісно, то мені лише здалося. Але ж вона, ця постать, могла там бути! Вона була, є і буде в нашому житті. Це світло, від якого темряви в нашому краї ставатиме дедалі менше.

Василь Якович відкинувся на спинку сидіння і поринув у свої нелегкі думки, бо на роботі на нього, очевидно, чекав не Скворода, там чигали хижи фарисеї, робота в нього була, найімовірніше, марудна і нелегка, а він у глибині душі був мрійником і поетом, і вся його споруда волі та духу трималася на чесному слові Господа Бога...

А Ілько думав, що Руді не даремно називав його божим телям. Кому ще отак щастило на благородних, щедрих душею людей, як йому?! Хіба це не величезне щастя, що його найближче майбутнє залежатиме саме від такої людини, як ось цей ще зовсім молодий, але такий серйозний і досвідчений чоловік? Що йому не доведеться пробиватися поміж захланниками, хабарниками, пихатими свиномордами та всілякими навіженими чиновницькими лизоблюдами, які уміють з особливою садистською втіхою цькувати тих, котрі зліплені з іншої глини...

* * *

Ілько мав для перепочинку два дні, а потім мав разом із Василем Яковичем їхати в Усівку, аби на місці все роздивитися, познайомитися з місцевими вчителями...

У першу чергу Ілько вирішив відвідати Горпину Панасівну. Підійшовши до воріт, зупинився, заглянув у двір. Тут нічого не змінилося за ці... стривай, за скільки років? Ількові аж страшно стало, який швидкоплинний час. Він не встиг порахувати роки своєї відсутності в цих місцях, як фіранка відхилилася і хтось махнув йому рукою.

– Ільку! Та невже це ти? Натисни на клямку та заходь уже, заходь.

Ілько поволі зайшов у двір і тут-таки завважив маленький будиночок, у якому колись мешкали вони з Марійкою. Будиночок, як і раніше, був охайний, світлий, якийсь ніби іграшковий.

Горпина Панасівна простежила за його поглядом і сумно всміхнулася:

– А ти не змінився. Головне: поїхав у далеку дорогу з бандурою, з нею ж і повернувся.

Куди ж мені без неї, – усміхнувся Ілько у відповідь.

Зайшли до світлиці. Горпина Панасівна поставила на стіл велику миску з пирогами, заварила чаю, запросила перекусити з дороги.

Спершу Ілько розповідав про свої мандрі в далекі краї, про навчання в університеті, а потім таки не стримався – запитав про діда Охріма. Господиня посмутніла і змахнула сльозу.

– Немає діда Охріма. Вже три роки, як немає. А це ось переказували, що й Семена не стало.

– Як же так? – не міг повірити Ілько. – Начебто дід Охрім був кріпенький, мов дубок, невже приключилась якась хвороба?

– Помогли дідові лихі люди. Були і в Охріма давні запеклі вороги. Не раз потикалися до нього на обійстя, пробували то пограбувати, то просто налякати... А останнього разу хтось із банди вистрілив в Охріма з рушниці. Зачепив шию, старий за мить стік кров'ю, ніхто не зміг допомогти. І Семена зачепило. Він і так після контузії ледве дихав, а проте міг дати відсіч...

– А хіба Семен переїхав жити до діда?

– А-а-а, ти ж бо як утік галасвіта, то нічого й не знаєш. Чом же не пояснив дідові, що сталося, перш ніж утікати? Марійка довго плакала, але треба було думати, як жити далі, доки людський поговор не засипав усім голови попелом. Дід покликав Семена, обвінчав їх із Марійкою. Семен, звісно, каліка, але серце в нього добре, та й захисник із нього нівроку. Один його вигляд лякав найзухваліших розбишак. Хоча, як бачиш, звели в могилу і його.

– А Марійка? – не запитав, а прохрипів Ілько.

– Марійка народила двох хлопчиків. В одного очі – мов дві вуглинки, Марійчині очі. А в другого очі – мов потік весняної води... Як там вона тепер із малими, не знаю. Якщо самій несила, то скажи їй, як побачиш: нехай бере дітей – і до мене!

– Давно хотів вас запитати: вас по батькові – Панасівна, діда Охріма – Панасович, завжди задумувався, чи ви брат і сестра, чи просто збіг? От лише тепер зважуюсь запитати.

– Ні, Ілька, Охрім був для мене і для мого покійного чоловіка більше, ніж брат, але кровного споріднення між нами не було.

Розмотувати далі чималий клубок пережитого Ілька не став.

– А ти знаєш, – порушила мовчання господиня. – Останнім часом він кілька разів мені зустрічався.

– Хто – він?

– Тимофій, батько цих двох хлопчиків. Ніби ненароком потрапив мені на очі, а я ж бачу, що зумисне...

Ілька мовчав.

– А це ось зовсім недавно підійшов, мов добрий старий знайомий, і запитав, чи не пустила б я його пожити в маленькому будинку.

– І що ви йому на це відповіли? – розгублено перепитав Ілька.

– Нічого не сказала. В мене очі на лоба полізли від такого нахабства. Дивиться так улесливо-улесливо, можна подумати, що більш чемної та вихованої людини на всьому світі немає.

– Дивно, – задумливо промовив Ілька. – Навіщо ченцеві жити на світській квартирі?!

– Якому ще ченцеві? – у свою чергу здивувалася Горпина Панасівна.

– Тимофієві, кому ж іще?! – із серцем вигукнув Ілька. – Адже він збирався постригтися!

– Господь з тобою, – аж перехрестилася Горпина Панасівна. – І ченці, звісно, різними бувають, але Тимофій! Спаси Господи! Говорив, що працює в якійсь губернській комісії.

Комусь пощастило з працівничком! – з притиском зауважив Ілька.

* * *

Наступного дня – ще й на світ не зазоріло – Ілька вирушив у дорогу. До Валок пощастило під'їхати з поштовою каретою. Сонце тільки ледь-ледь піднялося. Далі рушив через поля навпрошки і за якусь годину був на схилі заповітної балки. На дні балки впав у траву і ледве переводив подих від хвилювання.

Літо стояло вповні, різнотрав'я буяло, від пахощів паморо-

чилося в голові. Ілько заплющив очі і раптом почув голоси. Це були дитячі голоси, приглушені, перелякані.

– Він, мабуть, спить!– сказав один.

– Ні, він просто прикидається, що спить, а потім візьме і вб'є нас.

– То давай ми його вб'ємо!

– Чим?

– Не знаю.

– Мама сказала, щоб ми сиділи тут унизу тихо, аби нас ніхто не помітив.

– А як вони маму вб'ють?

Ілько тихенько розплющив очі. Над ним стояли два хлопчики років шести. Ількові не треба було пояснювати, хто вони. А от як пояснити їм, хто він, на це часу не лишалося. Тому Ілько тихенько свиснув, хлопчики озирнулися, а він сів і приклав палець до вуст:

– Тихо! Хто там вас так налякав? Де ваша мама?

– Мама в дворі, а нам наказала бігти сюди вниз і тут сховатися.

– Маму треба слухатися! Зараз вона до вас прийде. Чекайте і не зчиняйте галасу!

Ілько зрозумів, що ситуація серйозна – зволікати не можна.

Ворота в двір були зачинені зсередини. Ілько перестрибнув через перелаз, і перше, що кинулося йому у вічі, були два пси. Одного він добре знав ще з часу гостювання в діда Охріма: його звали Сірком. Великий, уже немолодий, але ще сильний пес, який упізнав гостя відразу, радісно привітав і рушив йому назустріч. Другий скоріше нагадував вовка, ніж собаку, але то був не знайомий Ількові Захар. Цей спершу зустрів хлопця гарчанням, однак, наслідуючи Сірка, зрештою і собі привітно махнув хвостом.

– Ілько, – невідомо звідки почувся тихий зойк, у якому змішалися всі почуття: радість, здивування, переляк.

Марійка сиділа вгорі в одному з дідових гнізд біля борті і сторожко оглядала все навколо. Вона явно когось боялася і від когось ховалася.

– Ти їх, цих харцизників знаєш? – запитав Ілько, допомігши молодій жінці злізти з дерева.

– Одного знаю. Це той з мишачими очима, що підходив до нас у Валках на ярмарку. Ще він начебто хотів купити меду і запитував про діда. Він у них навідник. Вони не вперше нишпорять тут. Це вони вбили діда Охріма, а потім і Семена. Цього миршавого вишкварка я не стільки побачила, як відчула. В нього очі-нишпорки. Хоч би не помітили моїх малих! Собак вони бояться, особливого молодого пса, що замість Захара. Я назвала його Вовчиком. А Захара вони вбили ще разом із дідом...

– От що, – рішуче розпорядився Ілько. – Спускайся непомітно в балку, забирай своїх хлопців і рушай з ними дідовими потайними стежками до Семенових родичів на Зеленому хуторі. Звісно, шлях неблизький, але тобі з малими тут залишатися не можна. Завтра приведеш когось із чоловіків, аби відвіз нас до Харкова, до Горпини Панасівни (я щойно від неї – вона тебе чекає з дітками). Потім подумаємо, як розпорядитися твоїм немалим господарством. А я попильную тут. З двома такими помічниками не пропаду, – Ілько показав на Сірка та його вовкуватого товариша.

– Сірко тебе не забудь, – підтвердила Марійка. – А Вовчик справді з вовків, він тебе прийняв. Вони хоч і дворові пси, а слухаються деяких команд. Семен навчив...

– Ну, от і гаразд. Біжи до малих, доки вони з переляку не втнули чогось. Діти є діти.

Марійка поцілувала свого названого брата-рятівника в щоку і за мить скотилася в балку, Ілько не встиг і оком змигнути.

* * *

Колись дід Охрім показав Ількові невеликий схов, у якому про всяк випадок тримав найнеобхідніше для самозахисту. Тепер цей випадок настав.

У кутку схову Ілько побачив старовинний лук та сагайдак зі стрілами. Свого часу дід навіть учив хлопця стріляти з лука. Стріли не поіржавіли: дід тямив, як зберігати потрібні речі! Також тут лежали просмолені мотузки, якісь гострі дротики. В досвідчених руках усе це могло стати надійною зброєю! Шкода лише, що руки Ілька до таких речей не привчені. От Руді, той би дав собі раду в найскрутнішій халепі. Але Руді поряд немає, а рятувати-

ся треба. Ілько взяв мотузки, дротики, трохи якогось ганчір'я, обережно підняв сагайдак, але, подумавши хвилинку, залишив його висіти поряд із луком на стіні. До хати заходити не став: зайвий шум. Якщо чиєсь зизе око пасе двір, то будь-який порух, перебіг тіні може привернути увагу нападників.

Хтось вимогливо постукав у ворота. Собаки підбігли до воріт і загавкали: вони не були на припоні. Ілько мовчав. Грюкіт у ворота повторився. Хтось сердито вилаявся:

– Невже втекла?

– Навряд, – почувся писклявий голос нишпорки. – Нема їй куди втікати. Десь заховалася зі своїм виплодом і сидить перелякана, на собак надіється.

Для собак у мене є гостинець.

Через паркан щось перелетіло. Сірко був кинувся до шматка ковбаси, який упав неподалік, але Ілько ледь чутно зашипів на нього: «Фу!» і підкликав ближче до себе. Сірко неохоче послухався.

Нападники перелізли через паркан і зупинилися посеред двору.

– Дід торгував медом, десь точно приховав посудину з червінцями. Напевне, й золото в нього водилося. Треба знайти цю хвойду та добряче в неї все випитати. Зізнається, як у попа на сповіді. А як ще малих потіпаємо, мов конопельку, то миттю все знатимемо.

Некликані гості рушили до хати. Сірко вирвався з рук Ілька і стрибками кинувся за ними. Вовчик його випередив. Не встиг Ілько перевести подих, як злодюги вже хрипіли і аж захиналися від болю та переляку. Вовчик не втримався і таки спробував свого «гостя» на зуб.

Ілько вийшов із-за причілка, скомандував собакам: «Охороняти!» та заходився в'язати руки й ноги розбійників просмоленими мотузками. Мотузки були надійні, тугенькі. Кожному він ще запхав до рота кляп та зав'язав писки старими рушниками, аби зловмисники не змогли репетувати та не прикликали сюди ще когось із своїх. Дістав гострі дротики, укріпив ними мотузки. Відтак знайшов шматок ковбаси, яким нишпорки сподівалися отруїти собак, викинув його у вигрібну яму. Ще раз оглянув двір

і пішов до хати. Засвітив каганчика, сів за стіл, на душі було сумно-сумно. Звісно, він здогадувався, що після смерті діда, а затим і Семена Марійці випав незавидний жереб, але те, з чим він зіткнувся, – то було занадто для будь-кого...

* * *

Ілько прокинувся, сидячи за столом. Каганчик вигорів і погас. У вікнах засіріло, скоро почне світати. Він таки приліг на ліжку, але вже не заснув. Виходити не став, виглянув через вікно, аби перевірити, чи вірно Сірко та Вовчик несуть свою службу. Собаки службу розуміли добре. Лиходії валялися посеред двору, як старі гnilі колоди.

Не встигли на обрії засяяти перші промінці сонця, як ворота розчинилися і до двору ввалилася група людей. Поміж них Ілько помітив Марійку з дітьми. Інших він не знав.

Марійка показувала чоловікам на зв'язаних і щось схвильовано пояснювала. Коли Ілько вийшов із хати, його вже ніхто ні про що не питав. Чоловіки мовчки кивнули йому, мовчки потягли припинених нападників до великого дідового льоху. Біля важкої залізної ляди зупинилися. Попробували її відсунути, але це їм не вдалося.

– Там унизу під мохом заховано замок, – гукнула Марійка. – Я ось пошукаю ключі.

Аж тепер чоловіки повернулися до Ілька та назвалися. Головну роль, судячи з усього, тут відігравав Андрій, рідний брат Семена. Двоє інших – то теж була їхня рідня.

– Властям повідомляти ні про що не будемо! – заявив Андрій голосом, який не терпів заперечень. – Відкупляться. Не вперше. Де немає правосуддя, там люди чинять самосуд. Оце і є справедливість. Іншої для нас не буває.

– Ти поїдеш до Харкова, дай Бог, щоб вернувся до вечора, а нам що? Так і сидітимемо біля цих лантухів із лайном? – запитав молодший із двох.

– Сидіти вам не доведеться. Пошкребемо їм трохи реберця, пояснимо, щоб усе чітко та ясно усвідомили. Я пройшов турецький полон, знаю, як воно робиться. Якщо виживуть, то навряд чи поткнуться сюди знову, – пояснив Андрій.

Підійшла заплакана, розгублена Марійка. На запитання, що робити з господарством, махнула рукою:

– Не знаю. Не під силу мені все це. Та й не все тут моє. Більшість того, що було нажито, належало дідові та Семену. Порадимося з Ількою, подумаємо...

– У нас буде час обговорити все по дорозі, а зараз треба квапитися, – наполягав Ілько. – Залишайся, Андрію, поки що за господаря.

Нарешті важку ляду льошу було відсунуто. Туди і вкинули невдачливих грабіжників. Ілько не хотів дивитися, що буде далі. Він повернувся до хати, оглянув світлицю, завважив на стіні біля покутя аркушик із віршем Сковороди, обережно зняв його з цвяха, загорнув у рушник.

Марійка склала всі свої речі в один чималий вузол, вчепилася в нього руками і всю дорогу мовчала. Зате хлопчики, відійшовши від переляку, не вгавали. Нарешті Ілько довідався, як їх звати. Темніший, з очима-вуглинками, – то Охрім. Світліший, з очима-криницями, – Панас. Ілько запитав, чи хочуть вони вчитися, на що хлопці дружно відповіли, що вони вже вчаться.

– Де? – здивувався Ілько.

– Вдома, – гордо відповіли малі. – В нас і книги є. Дід Охрім купив нам на виріст. Як тато був ще живий, показував нам букви. Теper читаємо самі.

– Оце дива, – обернувся Андрій, який правив кінями. – То Семен ще встиг навчити їх читати!

Марійка обговорювати господарчі справи відмовлялася, лише плакала і гладила хлопчиків по голівках. Вона й досі боялася, що хтось може заповідати малим лихо. Ілько домовився з Андрієм таким чином: господарство лишається Андрієві, лише коней вони з Марійкою згодом заберуть, коні будуть потрібні йому і в майбутньому, бо треба ж буде на чомусь їздити.

А корова? – здивувався Андрій. – Як же малі будуть без молока? Молоко дістанемо, – заспокоїв його Ілько.

А куди ж ви далі? Як воно – без хати та ще й з двома дітьми?

– Дістав я добру роботу, буде де жити і з чого жити. Якийсь час Марійка побуде в Харкові у давньої дідової знайомої, вона вже в неї жила, а потім я по неї приїду. Тоді й коней заберемо і вирішимо все, про що наразі забули чи не подумалися. Може, ще якусь борть

заберу з часом, наперед сам не знаю, як воно все складеться на новому місці, – задумливо додав Ілько.

* * *

Горпина Панасівна зустріла Марійку з дітьми зі сльозами на очах. Хлопчики їй дуже припали до душі, чемні, слухняні, розумні. Іноді її погляд затримувався на Панасові, вона сумно зітхала, але намагалася знаку не подавати.

А наступного ранку Ілько зі своїм начальником і прокрителем рушили в далеку дорогу на південь безкінечної імперії.

Василь Якович не мав звички затягувати мовчанку, тож, щойно вони рушили, звично осідлав свого коника.

– Ми вже з вами говорили, але так і не домовилися про спір козацької старшини з царською адміністрацією стосовно Кодексу.

– І гетьмана Розума згадували, який довести справу до кінця не зміг, – підхопив розмову Ілько.

– Можна почати й з цього моменту, але в цілому справа набагато давніша. У козацької старшини були права... як би краще це окреслити... на свої привілеї. Стосується це і судів, і шкільництва. Ось із цього боку я до цієї справи й дотичний. З одного боку, начебто все було не так і погано. В наших краях утворилося вже чимало різних шкіл. Правда, деякі й школами назвати важко, але ж вони були! Вешталися по Гетьманщині та Слобожанщині дячки-вчителі. Цих було море й калюжа, не перелічити! Причому свободи скільки випадало кожному: і батькам, і дячкам, – бери, не хоч! Навчив дячок дітей усього, що знав сам, – далі йому слалася дорога на інший куток, де його куці знання ще не були затребувані. А сюди мав прийти той, хто знав більше. Здорово конкуренція! Скажете, щось у цьому відчувалося архаїчне, віджите, а тепер розпочалася нова епоха, нові вимоги. Але хіба нове завжди краще за старе?

– Ні, – рвучко відповів Ілько. – Далеко не завжди. Особливо, коли замість волі приходить неволя.

– Освіта – то завжди воля, – впевнено прорік Василь Якович.

– А от я в цьому не впевнений, – насмілився заперечити Ілько. – Бачив я освічених людей, готових і плазувати, і гідність продавати. Тільки б відверто горшком не називали, а там хоч у пічку, хоч у запічок... Яюсь воно так виходить, що мозок просвітити можна, а душу не всім і не завжди...

– Маєте рацію, – зітхнув Василь Якович. – І з козацькою старшиною не все так просто, нема тут кого ідеалізувати. Інший готовий свого вчорашнього побратима ледь не у власні кріпаки записати. Шкода лише великої, по- справжньому якісної праці. Найкращі правники з європейською освітою та неабияким досвідом роками працювали над тим Кодексом, а вийшов пшик...

– Багато з чого вийшов пшик. Дід Охрім у таких випадках казав, що найстрашніша сила та, якої не видно. Вона стоїть за твоїм поневолювачем і тримає його під руку. Від цього він сильніший, а його рука твердіша. Дід також говорив, що в нашому світі справжня сила від диявола, а диявола за хвоста не вхопиш. Диявол сам вибирає, кому допомагати. Ми ним гордуємо, от і маємо... Наразі ми в програші...

– Наразі... Люди не живуть в одному поколінні. Люди зводять храми, і ті стоять віками.

– Ну, хіба що храми, – розчаровано сказав Ілько, аби не образити співрозмовника своїм мовчанням.

– То треба будь-яку серйозну річ зводити, мов храм.

– Треба, – скоріше подумав, ніж вимовив Ілько.

Ількові більше хотілося поговорити про своє нове місце роботи, про ту школу, в якій він має забезпечити європейський рівень викладання, але Василь Якович конкретної розмови про Усівську школу розпочинати не поспішав. Мабуть, і сам до пуття не знав, що там і до чого. Знав лише, що нову школу треба буде відбудувати на базі старої парафіяльної, де рівень викладання відомо який. І місцеві освітянські сили відомо які. Але Василь Якович знав ще й інше: після турецької війни південь імперії переживає великі зміни, іде великий переділ, змінюються кордони між губерніями, одні губернії зникають, інші розширюють свої межі... Мовчання ставало обтяжливим, тож Ілько все-таки не втримався і запитав:

– Хіба Усівка належить до Харківської губернії?

– Для нашої справи межі адміністративного поділу не такі важливі, – відгукнувся Василь Якович. – Там своя історія. До недавнього часу це село підпорядковувалося Кременчуцькому сотнику. Власне, й про школу клопочеться саме він та його старшина. Колись два брати-козаки на прізвисько Усики заклали там козацький зимівник. Згодом на тому місці виріс хутір, тепер він розрісся в чимале село. Люди заможні, дітей досить. Де, як не там, годиться заснувати гарну сучасну школу? По всій Слобожанщині та Дикому Полі ми вже заснували їх десятки півтора. Насправді то велика сила, потужна духовна стратегія. Шкода лише, що з кадрами тугувато. Бо що ми маємо? Києво-Могилянку та Харківський колеґіум! Біднувато! Випускників мало, та й ті не дуже зохочуються їхати в глибинку запалювати вогники в пільмі. Ви з вашою освітою – то взагалі діамант!

Ілько з подивом глянув на співрозмовника: чи не сміється? Але пафос Ількового візаві був щирим ...

* * *

Місцеві вчителі на них уже чекали. Це був досить старенький дячок, якого звали Гнатом Романовичем і який навчав дітей церковного співу. Що він ще знав і вмів, пояснював туманно і велемовно. Але загальне враження справляв позитивне. Для себе Ілько відзначив дивовижно добрі та привітні очі старого дячка, а спів – то поняття складне. Видно буде. Молодший дячків колеґа нібито знав математику, вірніше, арифметику, бо парафіяльна школа і математика – поняття дуже приблизно суголосні. Отже, заявлені знання ще треба буде перевірити. Цього звали Микитою Титовичем. Мав приїхати ще один, зовсім молодий випускник Харківського колеґіуму, Василеві Яковичу це твердо обіцяли вгорі, але, як відомо, обіцянка – цяцянка, доки в руках не тримаєш, нічого не маєш...

Василеві Яковичу ввижалася тут школа на чотири класи. Почувши цю новину, старий дячок широко розкрив рота, мов хотів щось заперечити, але не зважився та так і лишився стояти з широко роззявленим ротом. Звісно, чотири класи вони відкриють не відразу, бо до четвертого ще треба учнів підвести: почавши

знизу, піднятися вгору. А от два можна спробувати відкрити вже зараз.

Василь Якович попросив учителів показати йому свої програми, так би мовити, прозвітувати, чого вони тут дітей вчили і чого навчили. Колеги з цього невинного прохання дуже здивувалися, навіть обурилися. Вчили, мовляв, як могли, навчили, чого могли. Василь Якович вийняв із саквояжа якісь папери й урочисто сказав:

– Продивіться все це до завтра, а завтра вже ми зможемо обговорити конкретно всі нюанси.

Перспектива обговорювати конкретні нюанси процесу навчання майбутнім Льковим колегам також не сподобалася. Вони мовчки переглянулися і затаїлися. Кожен сподівався, що якось воно буде. Раз серйозні люди намітили робити серйозну школу, то вже робитимуть, на те вони й серйозні люди. А нові вчителі з неба не спускаються. Ну, може, хтось один і спуститься, та й то буде дивина. Місцина тут доволі глухенька, до Кременчука верст п'ятдесят, а до Полтави – всі сто будуть. Про химерний Харків ніхто й говорити не береться. То вже десь в іншому світі. Дітей тут чимало і в самій Усівці, і в навколишніх селах та хуторах. Віддати дітей в науку хто ж відмовиться?! Хіба що останній злидень. Та тут таких мало. Люди не бідні, жуки, а не люди, всього понатягали в свої обійстя за останні, хай і не такі тривалі, години спокою та миру.

Доки ось так товкли воду в ступі, підійшов ще один чоловік, статечний, серйозний, з примруженими допитливими очима. Ці очі, здавалося, просвічували кожного наскрізь. Він поклонився всім здалека, Василеві Яковичу поклонився окремо. Очевидно, всі, крім Ілька, його добре знали. Ілько й без підказки здогадався, що це людина від матеріального світу, людина, від якої залежатиме вся господарча частина школи.

– Раді вас бачити, шановний Кіндрате Івановичу. Ви, як завжди, вчасно і доречно. Поки що йдеться про два класи. Як воно буде насправді?

– Гаразд усе буде. Громада у нас не бідна. Два класи ми спершу обладнаємо в старій парафіяльній школі. Все тут нормально поміститься. А через двір ген видно чималу господарчу будів-

лю. Будівля ця належить мені, тут нікому кланятися не доведеться, за рік ми з неї зробимо те, що треба.

Повернувшись до Ілька, Кіндрат Іванович додав:

– Ваш будинок готовий, можете вселятися хоч зараз.

– Ось туди і ведіть нас! – весело скомандував Василь Якович.

Старий дячок та вчитель арифметики лишилися на місці, а приїжджих завгосп повів до вчительського будинку, який містився неподалік.

Ілько оглянувся довкола. Школа стояла посеред вигону, вулиць, як таких, він не помітив, зате звідусюди виднілися стежки, які вели до окремих дворів, відгороджених від зовнішнього світу буйними живоплотами.

Навколо вчительського будинку також піднімався рясний кучерявий живопліт, обведений, мов лиштвою, стеблами кручених паничів. Біля самого будинку урочисто височіли мальви. На віконницях якийсь місцевий живописець намалював пелехатих півнів, що їх здалека можна було сприйняти за живих. Під вікном врунилося якесь густе зело. Ілько нагнувся, аби роздивитися зблизька, що то за трава чи квіти. Кіндрат Іванович помітив, яке сильне враження двір та будинок справили на майбутнього господаря, і задоволено всміхнувся:

– То моя Одарка насадила любистку та кануперу. Вона в мене не тутешня, я її привіз з-під Полтави. Там у них під вікнами скрізь ростуть канупер та любисток.

– І під Валками на Харківщині також ростуть! – радісно відгукнувся Ілько.

– Ну, от бачите! – й собі зрадів турботливий завгосп. – Легше буде звикати до чужини.

– Та ви що?! Яка чужина? – заперечив Ілько. – Я ці місця сходив з кобзарями вздовж і впоперек. У вашій Усівці, правда, жодного разу не був, але в Припутнях ми гостювали.

– У козака Семена Климова? – здивувався Кіндрат Іванович. – Старий ще живий, але, казали люди, гостей уже не приймає.

– А я сподівався цього разу його провідати! – розчаровано зітхнув Василь Якович.

Ну, тут я нічим зарадити не можу, – розвів руками Кіндрат Іванович.

– Він і тоді не хотів нас приймати, – зауважив Ілько. – Ми спершу змирилися з його відмовою, а потім старший кобзар, мій хрещений, звелів нам сісти біля двору і грати на бандурах. Довгенько ми так грали та співали. Вже й люди до нас почали сходитися. Ми вже й самі забули, куди і чого прийшли. Аж тут тільки завважили, що до нашого гурту хтось приєднався. Виявляється, то був сам Семен Климов. Розчулився, витер сльозу і запросив до двору. Два дні ми в нього гостювали, відпускати не хотів.

– Бандура в нас є, – кивнув Василь Якович на інструмент, з яким Ілько ніколи не розлучався, – а вже співати будемо старатися.

– Мушу вас покинути, – розкланявся на прощання Кіндрат Іванович. – Обід на столі, хто-хто, а моя Одарка готувати вміє.

– А ви? Як же ми без вас? – Василь Якович ледь не за рукав ухопив свого підопічного, але той уже був за ворітьми.

Чоловіки зайшли до будинку, який аж сяяв чистотою. Посеред світлиці стояв великий круглий стіл, засланий вишитою скатертиною. Василь Якович підняв край рушника і вони побачили велику макітру, з якої ледь не вискакували білі пишні вареники, так їх було багато. Макітра аж парувала, ніби її щойно вийняли з печі. Поряд стояли два глечики: один з молоком, другий з узваром. А трохи збоку – ще й чимала сулія. Як з'ясувалося, з вишневою наливкою.

– Хабарем це вважати не можна, – весело усміхнувся Василь Якович. – Адже не він від нас залежить, а ми від нього.

Ілько перехрестився, перехрестив їжу і мовчки чекав, доки Василь Якович першим покладе собі у миску вареники. Від наливки відмовився, бо звички вживати міцні напої не мав, у собі впевнений не був, боявся оконфузитися перед новим начальством.

– Давно хотів запитати, – звернувся до Ілька Василь Якович, – Шпаченко – це ваше родове прізвище чи так вас записали, назвавши сироту на власний лад?

– То окрема історія, – весело відгукнувся Ілько. – Мені тоді виповнилося років шість. Сидів я при дорозі під ясенком, а на

ясенкові співав шпак. Різними голосами співав, тільки шпаки так уміють наслідувати пташині голоси. Я заслухався, та й собі почав виспівувати услід за шпаком. Та так захопився співом, що нічого не чув і не бачив.

«Ти диви, – пролунав раптом над моєю головою старечий голос. – Ніколи ще не траплялося, аби два шпаки співали в один голос».

Я дуже злякався і замовк. Біля мене зупинилися кобзарі. Я знав, що кобзарі сліпі, але мені чомусь здалося, що старий мене бачить. Він мене справді бачив, тільки не очима, а якимсь внутрішнім зором.

«Яке ж гарне шпаченя, – лагідно усміхався старий. – Ти чий?»

«Нічий», – ледь чутно прошелестів я.

«Будеш наш. З усього видно, що ти наш. Шпак за тобою так не догляне, як ми. І не навчить, чого треба. А свистіти, як шпак, ти вже вмієш».

Старий кобзар трохи помовчав. Його поводитар був набагато старший за мене, тож дивився на мене зверху:

– «Та воно ще під стіл пішки ходять!» – гукнув невдоволений хлопчина.

«Під стіл пішки ходять недовго, – зітхнув старий. – Хто не вмер малим, стане старим. А звати тебе як?»

«Ніяк!» – огризнувся я, бо мене пекла образа на хлопчика-поводаря.

«Справді ніяк? Чи це ти на нас сердитися?»

«Хто як хоче, так і зве».

«Тоді я буду звати тебе Ілько. Я Ілько старий, а ти Ілько малий. А прізвище в тебе буде Шпаченко». От відтоді я Ілько Шпаченко.

– Цікава історія, – зітхнув Василь Якович. – Щось забагато сиріт на наш люд. То чума, то холера, то лях, то турок, то ще якийсь мор.

– Мор, – і собі зітхнув Ілько.

– Як вам Кіндрат Іванович? – ніби між іншим запитав Василь Якович свого підопічного.

– З усього видно, що чоловік він надійний, не підведе, широка душа, – сказав Ілько.

– Тож відразу після Покрови і почнете заняття. Я розумію,

що вчительський склад не найвишуканіший, але який уже є. З тим і почнемо роботу. Будете все тримати під своїм контролем, привчайте їх звітувати і радитися. Звітувати і радитися. Має бути система. Освіта без системи – то не освіта.

– Ніколи не доводилося вимагати щось від людей. Не по сродству мені це. Та й люди відразу сідають мені на голову, відчувають відсутність твердості.

– Доведеться працювати над собою, справа того варта. А колеги ваші майбутні й самі не з надто твердих та наполегливих, багато зусиль, аби на них впливати, не знадобиться. У кожному випадку постарайтеся кивати на мене чи ще на якесь начальство, мовляв, вам також доводиться гнути шию, але так треба. Люди, як правило, слова «так треба» сприймають як неофіційний наказ. Та ви так сильно наперед не переймайтеся, обставини самі підкажуть, яке рішення прийняти, а поки що треба відпочити перед завтрашнім днем: може, нам таки пощастить прорватися до пана Семена Климова?

* * *

До Припутнів рушили пішки. Дорога вела через перелісок, далі вони обігнули ставочок і дуже швидко побачили якийсь хутірець. Очевидно, це й були Припутні. Підійшли ближче. Ілька здалося, що вони стоять саме перед двором козака-філософа. Однак стільки води збігло відтоді, як він гостював тут із кобзарями! Єдине, що посилювало його впевненість у тому, що вони прийшли, куди й хотіли, – це були тополі. Тополі та осоки, які високим муром оточили обійстя. Тополя – втілення тривоги. Вітер розгойдує гілки, листя повертається то одним боком, то іншим. Срібло котить гулке відлуння, зелень повіває спокоєм.

Молоді люди підійшли ближче, побачили зручну лаву, сіли на ній, Ілько налаштував бандуру і почав потихеньку перебирати струни. Хтось підійшов до воріт, виглянув, нічого не сказав. Ілько співав дедалі голосніше, а Василь Якович намагався, як міг, йому підспівувати. Проспівав одну думу, другу. Зрештою завів:

Їхав козак за Дунай,
Сказав: «Дівчино, прощай...»

Ворота відчинилися, до них підходив, спираючись на ціпок, вже досить старенький чоловік із сивим козацьким чубом та сивими довгими вусами. Поза сумнівом, це був сам господар! Гості несміливо подалися йому назустріч, а він запрошував їх сісти знову на лаву і продовжувати співати. Непомітно став підспівувати сам, а коли проспівали пісню до кінця, старий козак уважно подивився на обох гостей і сказав:

– Щось мені здається, що я вас обох уже бачив!

– Так, – гукнули зворушені гості в один голос.

– Зараз я вгадаю, хто із вас хто, – тихенько усміхнувся старий, мов надумав якусь небачену хитрість. – От ви, хлопець з бандурою, ви були тут колись із кобзарями. Премудрий кобзар Ілько вчив вас кобзарського співу. Давно це було. Вже й Ілька давно немає на цьому світі, – старий господар опустил голову на руки, в яких міцно тримав свій ціпок.

Лише тепер гості звернули увагу на те, яке цікаве та химерне руків'я в того ціпка. Козак-філософ перехопив їхні погляди і загадково мовчав, мов давав їм можливість самим додумати, що означають химерні фігурки птахів та звірів, які талановитий різьбяр увічнив на ціпкові. Зрештою господар, аби довго їх не мучити, сказав:

– Це розкинула свої крила наша степова мева. Птах тривожний і неспокійний. Бо такі часи нам Бог посилає – усе тривожні та неспокійні. А це господар нічного степу – вовк. Вночі йому в степу вольная воля. Вовк – козацький символ. Він рідний брат козака-характерника.

Трохи помовчавши, господар повернувся до другого свого гостя:

– І вас я пригадав. Ви були в мене з кременчуцьким сотником. Здається, ви збиралися підняти наше шкільництво ледь не до хмар. Чи вдалося?

– Намагаюся. З цим ми і прибули у ваші краї. Ось пан Ілько береться розбудувати чотирикласну школу в Усівці.

– В Усівці – це добре. Гарне село. Народ там трудолюбивий, спокійний. Жаль, що з мене вже помочі як кіт наплакав. Недуги обсіли, як мухи в спасівку обсідають переспілу грушу. У старості

з недуги відома сваха, присватає те, що всі стараються відсунути якомога далі...

Старий ще помовчав, потім тихо застогнав, але сам того не заважав і, ніби повернувшись із далекого краю, тихо промовив:

Даремно вони так із Калнишем...

Ще помовчав. Ілько перелякано глянув на свого покровителя, не знаючи, чого від того чекати. Обидва мовчали. Про жорстоку розправу цариці над козацьким кошовим отаманом, послуги якого для царського двору в турецькій війні годі було переоцінити, Ілько чув ще в Петербурзі, але висловлювати свою думку на ці події не квапився. Він за звичкою оглядався: чи не стоїть за його спиною Руді, який все знає, все бачить на кілька метрів углиб та на тисячу верств ушир? Але Руді лишився далеко в іншому житті, а в новому житті Ількові було важко зводити до купи наслідки і причини. Не вмів, не навчився, не мав потрібної спритності та гостроти мислення. Безумовно, Василь Якович і знав більше, і мислив ширше, але він був при посаді, йому годилося оглядатися. Говорити про те, як підло цариця вчинила з Петром Калнишевським, у його найближчі плани не входило. Бо й горобці все чують і все всім переказують, а в нього такі амбітні плани, а він ще стільки хоче зробити для загального добра...

– Я добре знав пана Петра, така тямуща, така потрібна для нашого краю людина, – старий ще раз зітхнув, але розвивати небезпечну тему не став. Обперся підборіддям об руків'я ціпка, звів очі до неба і заспівав, ніби застогнав:

Хай би виресли гори,
Хай би збурилось море.
Насува чорна хмара,
Все живе накрива.
Суне з півночі хмара,
Чорна помста і кара,
Суне помста і кара,
Все живе накрива...

Стогін прошелестів травною, дмухнув легкий степовий вітерець, покотилося відлуння – і за мить усе стихло. Що то було?..

Перейшли у двір, старий велів якійсь молодиці накрити на

стіл, аби гості не покинули його дім голодними, бо такого ще за його пам'яті не було. Слухав гостей з великим інтересом, сам говорив мало. Видно було, що навіть ця приємна година гостювання з бажаними гостями дається йому важко. Василь Якович підштовхнув Ілька під лікоть, мовляв, треба дати старому спокій, бо не буде ж він сам нагадувати гостям, що пора і честь знати. Чоловіки вийшли із-за столу, подякували за гостину, ще раз заспівали «Їхав козак за Дунай» та й покинули затишні, привітні Припутні.

* * *

Кіндрат Іванович відвіз Василя Яковича до Кременчука, далі той поїхав із поштовою каретою до Полтави та Харкова, а Ілько залишився облаштовуватися.

Облаштовуватися Ількові особливо не довелося: прийшла тітка Одарка, дружина Кіндрата Івановича, повела очима по стінах, по підлозі, по двору, запитала, чи він має вже власну родину, чи має дітей. Звістка, що до нового вчителя повинна приїхати сестра-удовиця з двома дітками, її потішила, вона пообіцяла наглядати, а ще порадила найняти немолоду, але досить кріпеньку місцеву жінку, яка могла б допомагати Марійці по господарству. Ніякого господарства Ілько заводити не збирався, однак лише тепер похопився, що забув домовитися з Кіндратом Івановичем про коней, якими привезе незабаром Марійку з дітьми і яких хотів тримати під рукою. Одарка його заспокоїла, що сама про все потурбується – Кіндрата Івановича й обтяжувати такою дрібницею не варто. Він у неї велика людина, на ньому висить багато справ козацької старшини. Та й усієї громади.

Гнат Романович та Микита Титович спершу намагалися, як малі діти, робити вигляд, що їх усі ці нововведення мало обходять, що з дітьми вони ладити вміють, навчити чогось спроможні, високі премудрості тут нікому не потрібні, отже, немає чим перейматися. Ілько згадав про пораду Василя Яковича посилятися в таких випадках на начальство, насупив брови і прорік:

– Та хіба я що? Я й сам схильний обходитися без зайвих клопотів. Але ж Василь Якович. А там ще, не доведи Господи, інспекція, та на нас уся губернія буде тикати пальцем...

Ні старий дячок, ні його молодший колега не хотіли, аби в них тикала пальцем уся губернія. Так і до селян дійде, що вчителі з них нікудишні, селяни зберуться, порадяться та й покажуть їм на двері. Такий поворот був їм не до шмиги. Зрештою, не такий чорт страшний, як його малюють. І програми навчання, складені Василем Яковичем, не такі страшні, тим паче, що Ілько Терентійович не втомлюється усе наново пояснювати. Не такі вже вони невігласи. З набором дітей також проблем не було. З усіх навколишніх хуторів посунули. Назбиралося досить учнів і для першого, і для другого класів.

Ілько поквапився ще за тепла привезти Марійку з хлопчиками. Хлопці йому дуже зраділи. Панас оглянувся, вибрав хвилину, аби ніхто не чув, і прошепотів Ількові на вухо:

– А ми вже думали, що ви за нами не приїдете.

– І хто ж так думав? – здивувався Ілько.

– Усі! – з притиском заявив хлопчик, трохи помовчав і додав: – Крім мене!

Ілько поплескав його по плечу і похвалив:

– От тепер я знаю, на кого могу покластися!

З Горпиною Панасівною Марійка прощалася важко, сльози градом котилися з її очей.

– То, може, залишитеся в мене? Хата простора, їсти є що.

– Та ні. Там хлопці будуть при школі, та й в селі дітям просторіше.

Їхали довго, часто зупинялися, аби хлоп'яки мали змогу побігати, а коні попастися.

Приїхали аж на третій день. У вчительській хаті на чотири кімнати місця вистачило для всіх. З тіткою Одаркою Марійка відразу подружилася, а Охрім з Панасом бігали по селу, ніби тут народилися. Ось так у турботах та клопотах не згледілися, як надійшла Покрова, а з нею школа.

Хлопчиків Ілько записав до першого класу, де майже всі заняття вів старий дячок, з яким брати стали просто нерозлучними. Особливо вони любили разом поспівати. Всідалися на старій призьбі і співали на три голоси. Щоразу, коли вони ось так співали, до них сходилося ледь не пів села.

Якось Гнат Романович сказав Ількові:

– Колись стара цариця Єлизавета саме з таких хлопчиків стулила царський хор. Усі там співали: і брати Розуми, і сам Сковорода. Вона б і ваших туди взяла. Янгольські голоси в малих. А новій цариці янгольських голосів не треба. Вона б воліла, аби ми тут усі оніміли й оглухли...

Дячок збагнув, що змолов зайве, осікся:

– Їм усе легко дається. Можна відразу до другого класу брати, задніх пасти не будуть.

– Та ні, малі ще, – відмахнувся Ілько і награно насупився. – От лише розхвалювати їх не треба. Зайва похвала псує незміцнілий розум.

– Маєте рацію, – підтакнув старий вчитель. – Захвалювати не буду.

А ближче до Різдва Ілько та Марійка мали неабиякого гостя. Вже стемніло, як хтось постукав у двері. Вони здивувалися: хто б це міг бути? В селах не заведено ходити в гості по темноті. Ілько відчинив двері та так і заляк: у дверях стояв Василь Якович. Гостя відразу запросили за стіл, аби підкріпився з дороги та зігрівся.

– А в мене для вас дві новини, – з ходу заявив гість. – Одна весела, інша не дуже.

При звістці про другу новину в Ілька засмоктало під грудьми. Якесь негарне передчуття, але Ілько над силу усміхнувся і запропонував гостеві розпочати розмову з доброї новини.

Василь Якович нагнувся до своєї чималенької торбини і почав викладати гостинці: книжечки для малих, якісь східні солодощі та чай. Насамкінець вийняв невеликий пакунок і запитав господаря:

– Танцювати будете?

– Та ні, – відмахнувся Ілько. – Я краще заспіваю.

– Поспівати ми встигнемо, – заспокоїв його гість. – А обіцяна новина – ось!

Ілько легко розв'язав стрічку і в його руках опинилася ошатна книга, на обкладинці якої стояло одне слово: «Lex» (Закон). На зворотному боці меншими літерами було написано: *Dura lex, sed lex* («Закон суворий, зате це закон»). На титульній сторінці красувалося ім'я автора: Рудольф фон Фогельштайн-Вагабундер.

Ілько дивився на гостя широко розплющеними очима і не міг знайти потрібних слів. А гість просто насолоджувався ситуацією, адже не завжди вдається ось так приголомшити людей.

– Звідки у вас ця книга? – запитав Ілько, все ще не відводячи очей від прізвища автора.

– Від самого автора, – з гордістю заявив Василь Якович. – Та ви подивіться уважніше, там має бути дарчий напис. Автор підписував книгу при мені і дуже старався.

– То ви бачили Руді? – не переставав дивуватися Ілько.

– І не тільки бачив, але й говорив із ним. Такий ще молодий чоловік, а вже такі масштабні плани, такі серйозні наміри, таке глибинне розуміння самої суті права.

– Вибачте, але мені не вкладається в голову: де ви могли його бачити? Адже він має бути в Німеччині!

– Був у Німеччині. Тепер у Петербурзі, працює в комісії у Якіма Григоровича.

Таким поворотом справи Ілько був заскочений зненацька. Так он навіть Яким Григорович записав тоді всі відомості про Руді: він його запросив до себе!

– Ну, гаразд! З цим усе ясно, але чому Руді має перед прізвищем частку «фон»? Рудольф фон Фогельштайн-Вагабундер! Такого я за ним не знав!

– Просто на той час ваш Руді ще не був одружений. Одружився він зовсім нещодавно, його дружина баронеса фон Фогельштайн.

Це вже було для Ілька понад усяке осягнення світу. Він сів, тримаючи в руках книгу, і лише тепер помітив дарчий надпис: «Моєму вірному товаришеві Ількові-бандуристу на розуміння того, що пісня може покращити життя, але закон покращує його з більшою гарантією».

Ілько недовірливо усміхнувся. У силу закону він не вірив. А от у пісню вірив беззастережно.

Неприємну новину Василь Якович повідомляти за столом не став. Для цього вони усамітнилися в кімнаті Ілька. Гість мовчки витягнув із внутрішньої кишені папери і простягнув їх господареві.

– Що це? – розгублено запитав Ілько.

– Читайте! Читайте! – запросив гість.

Ледь пробігши перший аркуш очима, Ілько зрозумів, що має справу із звичайною суплікою, лише цього разу вона направлена на нього. І друга, і третя, – усі на нього. З усього написаного виходило, що він аферист і пройдисвіт, тип украй аморальний, живе у таємному шлюбі із рідною сестрою, зламавши їй усе її життя, калічить її дітей, які в такому оточенні, звісно, не мають ніякого шансу вирости порядними людьми. Ілько перебігав очима написане знову й знову, нарешті звернув увагу на той факт, що дві супліки написано одним почерком, а третю – іншим. Це він, не довго думаючи, й озвучив:

– Наклепників двоє, – гірко всміхнувся Ілько. – Почерки різні. Крім того, один пише велеречиво, не шкодуючи слів, а іншому писати чи то лінь, чи то ніколи, пише з чужої волі, хоча злоби й цьому вистачає.

– То, може, ви здогадуєтеся, хто це написав?

– Очевидно, я не помиляюся у своїх здогадах.

Однак навести свої аргументи Ілько не встиг. Двері відчинилися. Малий Панас стояв біля одвірка, вже й рота розтулив, аби щось сказати, але завважив Василя Яковича, засоромився, ще раз глянув на гостя переляканими очима і вийшов, тихо причинивши за собою двері.

Здається, Василя Яковича щось дуже приголомшило в цій несподіваній появі малого на порозі кімнати. Ілька це здивувало, але не буде ж він розпитувати високого гостя про переміни його настрою. Ілько продовжував своє.

– Не дивуйтеся, але і в мене були свого часу люті вороги. Виявляється, вони нікуди не поділися. Люди іноді стають твоїми ворогами не тому, що ти заподіяв їм щось лихе. Зовсім ні! Ти міг навіть зробити для них якусь корисну послугу, але це справи не змінює, якщо ти став свідком їхніх непорядних вчинків. Небажаних свідків з дороги прибирають.

– Мудре спостереження, – погодився Василь Якович, продовжуючи дивитися на свого господаря з якоюсь новою потайною зацікавленістю. – То ви можете назвати імена своїх імовірних наклепників?

– Чому б і не назвати? – здвигнув плечима Ілько.

– Стривайте, – спохмурнів гість. – Здається, я й сам здогадався, хто він!

– Не може того бути! – здивувався Ілько.

– На жаль, може, – задумливо вимовив Василь Якович і за мить додав: – Очі!

– Чиї очі?

– Очі ось цього хлопчика, який щойно заходив до кімнати.

– Панасика?

– Авжеж! Надто вони когось нагадують...

– Справді нагадують.

Ілько розповів гостеві про випадок на Валківському ярмарку, коли діда Охріма почали мучити спогади про те, де він бачив очі, подібні до очей Ількового товариша по бурсі.

– Отож і я бачив подібні очі, – сумно зітхнув Василь Якович. – Терся біля нашої комісії один непевний чоловік, звали його...

– Тимофій Закрут, – випередив гостя Ілько. – Ось вони – закрути в житі-пшениці. Як часто повторював дід Охрім: нечиста сила не спить, навіть не дрімає, вона нишпорить.

– А пані Марія?

Про Марію говорити Ілько навідріз відмовився, мовляв, сама скаже, що вважатиме за потрібне. З нього досить. Він виявив себе поганим сторожем: не встеріг того, що йому довірив свого часу дід Охрім. Тепер він свою провину спокутує...

– А інший суціга?

– Ім'я іншого я забув. А може, не дуже й знав. То давній запеклий ворог діда Охріма. Ти диви, який живучий! А так глянути – миша після дощу! – Ілько спересердя аж сплюнув, але розповідати про розправу над нападниками, про те, як Андрій із родичами кинули їх зв'язаними до льоха, не став.

Далі розмова не клеїлася, спати розійшлися в кепському настрої.

Вранці за сніданком Василь Якович якось дивно поглядав на Марію, а потім довго говорив із нею сам на сам. Від'їздити гість не поспішав, зайшов до школи, поговорив зі старим дячком та вчителем арифметики. Попросив Ілька передати Кіндрату Івановичу, щоб заїхав за ним трохи пізніше, бо все одно до-

ведеться затриматися в Кременчуку, тож часу в нього задосить. Зайшов до першого класу, поговорив з учнями, Ількові здалося, що з Панасом та Охрімом він говорив довше, ніж з іншими, але замислюватися над цим не став. Поїхав Василь Якович у доброму настрої – здавалося, він був усім задоволений. До суплік у розмовах більше не повертався.

* * *

Зима видалася хоча й сніжною, але нехолодною, дров Кіндрат Іванович наставив удосталь. Зимові свята минули, мов одна мить. Хлопчики бігали по хутору разом із товаришами, водили Маланку, носили «звізду», співали колядки. Щось веселіше годі було вигадати. А посеред великого посту до них знову завітав Василь Якович, знову про щось довго розмовляв із Марійкою, а потім сказав Ількові:

– Виходить так, що я змушений у вас просити руки пані Марії, більше немає в кого.

Ілько спершу навіть не знайшовся, що на це відповісти, але відповідати треба було і він пробурмотів:

– Та хіба я що?..

– Тобто ви свою згоду даєте? – весело засміявся гість.

Підійшла Марія, Василь Якович узяв її за руку і якимось кумедно поклонився Ількові:

– Тож благословіть нас! І відтепер ми з вами свояки!

Ілько зворушено перехрестив заручених, стояв задумливий, даремно намагаючись згадати, що в таких випадках роблять серйозні, відповідальні люди... Домовилися, що після Великодня Василь Якович приїде по Марію з дітьми, а тим часом Кіндрат Іванович домовиться про вінчання, то вони відразу ж і повінчаються.

* * *

Стояв гарний весняний день, Ілько та Марійка сиділи на лаві за двором, виглядали, чи з'явиться на дорозі поштова карета. Вона й з'явилася, як на їхнє замовлення. От лише вийшла з карети молода жінка, а не Василь Якович. Жінка рушила в їхній бік, побачивши Ілька, радісно зойкнула, але, помітивши за його

спиною Марійку, зупинилася, як укопана, і спохмурніла. Ілько підійшов ближче до приїжджожі і ледь не поточився:

– Євдокіє! – не сказав, а зойкнув.

Але подорожня вперто дивилася на Марію і з місця – ні на крок. Ілько і собі озирнувся:

– А-а-а, то Марійка! Марійко, – гукнув він голосніше, – веди нашу гостю до хати, а я заберу речі.

Євдокія вимогливо дивилася на Марію, а та ніби виправдовувалася:

– Вибачте, ми Ільком думали, що це приїхав мій наречений, якраз сьогодні він мав приїхати. Але стривайте, он ще одна карета!

Марійка кинулася вперед, однак у ту ж мить зупинилася і стояла, мов зачарована. Ілько і собі сторопів:

– Оце так день!

До них із нової карети поспішав Василь Якович. Як виявилось, приїхали гості з різних кінців: чоловік з Харкова через Полтаву та Кременчук, а жінка з Хаджибея. Але про свою подорож, про свої тривалі пошуки Ілька по білому світу вона розповіла йому пізніше.

Кіндрату Івановичу довелося подбати про два вінчання відразу. Марійка сяла, її ще досить малі сини не знали: радіти їм чи журитися. Тут їм велося дуже добре, але тепер дядько Ілько одружився, звісно, й часу для них у нього буде менше, та й не тільки. Марійка просила синів відразу називати її нового судженого татом; він начебто й подобався їм, але все трапилося надто несподівано...

Дивлячись на Маріїних синів, Євдокія не могла приховати сліз, однак намагалася усміхатися, аби не псувати святкового настрою. Лише пізніше, значно пізніше розповість вона здивованому Ількові, як Іларіон забрав Філіпа та Перикла з собою до далекої Америки, а їй велів передати через Мефодія, що синів своїх вона вже ніколи в житті не побачить. В Америці Іларіон зібрав усе своє чимале багатство, яке мало забезпечити синам щасливе і гідне життя. А от їй, невірній жоні, рипатися туди нічого. Хай тільки спробує! Ось так вона залишилася одна-однісінька на всьому білому світі. Мирона не стало давно, в якійсь сутичці

його вбили турки. Десь далеко був Ілько, єдина рідна душа. Від Макарія вона знала, що Ілько кілька років учився в Геттінгені, а потім повернувся в рідні краї. Не довго думаючи, відправилася в Задунайську Січ, де козаки добре знали Мирона. Звідти подалася до Хаджибея. У Хаджибеї на якийсь час зупинилася, доки найнятий нею чоловік з'ясував, де шукати Ілька. Навіть голку в сіні знайти можна, а вже людину серед людей і поготів...

* * *

Наступного дня нова велика дружня сім'я поїхала до Харкова, а Ількові вже від початку літа треба було думати про те, як випустити третій клас та на якій основі набирати четвертий. Програму допоміг скласти ще раніше Василь Якович, але й Ількові роботи вистачило. Бо на папері справа має один вигляд, а в реальному житті завжди додаються несподівані нюанси.

Несподіванкою став і новий вчитель, який приїхав до Усівки влітку, аби мати час обжитися, познайомитися з колегами, селянами, тобто – з батьками та дітьми. Вчителя звали Тарасом. Ще зовсім юний, він чимось нагадував Ількові його самого, молодого та раннього, яким Ілько був років шість-сім тому. Тарас був допитливий, на Ілька дивився з пієтетом, бо й сам мріяв про освіту в якомусь європейському університеті. А поки що за його плечима був Харківський колеґіум та постійне прагнення самовдосконалення. Ілько часто запрошував молодшого колеґу до себе додому, показував свою бібліотеку, яка помітно поповнилася за час його вчителювання в Усівці. Тарас із жадібністю дитини накидався на кожену нову книгу. Поступово зростала й шкільна бібліотека. Над її збагаченням трудилися всі, особливо Кіндрат Іванович. Його багато носило по світу в козацьких та чумацьких справах, з пустими руками він не повертався ніколи.

Коли буття насичене улюбленою працею, коли людина щаслива в родинному житті, час не біжить, а летить на крилах. Вони з Євдокією незчулися, як проминула зима. Перед Великим постом Євдокія народила дівчинку. Кіндрат Іванович подарував їй ночви з молоді липи, Одарка навчила заварювати трав'яну купіль. Євдокії особливо подобалася купіль із череди. Пахла розпарена липа, пахла череда. Пахнув чебрець, що висів у пу-

чечках на стінах, пахнув безсмертник на покуті. Від цих живих запахів лугу та степу паморочилася голова. Ількові іноді здавалося, що все це йому сниться: і щаслива Євдокія, і маленька Софійка, і липові магічні ночви. Так не буває, щоб людське життя накривала з головою всепоглинаюча, потужна хвиля щастя. Але його життя на цей момент складалося саме так.

Купання малої Софійки для щасливих батьків перетворилося на якийсь магічний ритуал. Так було і цього раннього вечора перед Великоднем. І раптом у двері хтось постукав. Вони злякано переглянулися. Щасливі люди часто лякаються всього несподіваного, бо гармонія щастя – річ дітклива, порушити її легко, а от створити майже неможливо.

Євдокія схопила ночви з донечкою в руки і подалася в дальню кімнату, аби мала не потрапила під протяг. Ілько відчинив двері: на порозі стояв Василь Якович, а за ним Марійка з синами. На руках Марійка тримала закутане в легеньку ковдру дитя.

– Що ж ви зупинилися, заходьте! – заметушився Ілько.

Василя Яковича з хлопцями посадив за стіл, а Марію відвів до Євдокії. Дві жінки порозумілися з пів слова, і вже біля Софійки плюскалася її нова подружка, яку звали Оленкою. Вони народилися ледь не в один і той самий день.

Хлопцям Ілько налив чаю, поставив на стіл хліб з рибою та сухі солодкі коржики, аби вони заморили черв'ячка з далекої дороги. Василь Якович поквапився його заспокоїти:

– Не переймайтеся, не так вони вже й натомилися. Ми добре перепочили в Кременчуку. От попереду в нас дорога, так то справді не абищо.

– Ви їдете кудись далі? – здивувався Ілько.

– Не просто кудись далі, а зовсім далеко, – зітхнув Василь Якович. – Бажано звідси виїхати завтра і якомога раніше. Треба буде сповістити Кіндрата Івановича, що йому доведеться везти нас до Хаджибея. Погляд гостя зачепився за полицю з книгами, де стояла ошатно оздоблена книга з назвою «LEX». Василь Якович гірко усміхнувся:

– Сюди б ще додати незабутні твори нашого козака-філософа: «Про правосуддя начальствующих» та «Про смиренність

височайших». Одна біда: ніхто ці книги найближчим часом друкувати не буде. Тим паче не буде виставляти їх перед очі посполитих. Любомудріє! Тільки що з ним робити в нашій кривавій дійсності? І наймудрішого Сковороду ніхто друкувати не буде. Не та карта лягла, не на те сіють лихо, аби росло добро...

– Що ж трапилось? – питання вийшло дурнувате, але на інше Ілько не спромігся.

– Дуже хочеться сподіватися, що вас усе це поки що не зачепить, – поквапився заспокоїти господаря гість. – А там хто його знає. Темрява згущається. Навколо мене вже загус морок. Спасибі добрим людям, вчасно попередили, бо ж звинувачення в підриві основ самодержавства – то прямий шлях до Сибіру. Хтось зібрав велику торбу зі свідченнями про мою так звану підозрілу діяльність. Підозріла підтримка навчання рідною мовою, підозріле трактування історії з небажаної для начальства позиції. Мої знайомства серед козацької старшини...

– Що ж тепер? – тихо-тихо запитав Ілько.

– Хмари гуснуть над Україною. Школи, сподіваюся, якось протримаються, хоча все рідне буде душитися нещадно. Ми вчинили мудро, розкидавши наші опорні школи по далеких кутках без чіткої системи. Кожна нібито сама по собі. Тримайтеся, не так просто все знищити відразу. Та й прямого наказу для таких дій немає і бути поки що не може. Але сам тип державності, який закладається, – то розширення старої смердючої трясовини. Віроломство, брехня, підступність, підлість – ось наріжні камені цієї будови. У цій трясовині згинуло все: Переяславські угоди, основи гетьманату, старі вольності...

Погляд Василя Яковича знову зачепився за святкову книгу Ількового товариша по університету:

– «Dura lex, sed lex!»! Для самодура закону немає і бути не може! Мабуть, я надто радикально налаштований, але від столичних законотворців до нашого низового болота – відстань у тисячу років...

Встали рано. Кіндрат Іванович вирішив везти родину з дітьми на Ільковому возі, що його бідовий і тямовитий Андрій перелицював колись на хату на колесах. У возі було затишно, можна було пересісти з м'яся на місце, навіть прилягти. Євдокія

порадила Василеві Яковичу знайти в Хаджибеї того турка, який привіз із Задунайської Січі її. І катер у нього надійний, і в морі йому вільніше. І в Січі в неї були свої люди, Миронові товариші, які могли б стати в пригоді.

Прощання було важким, у кожного на серці лишався свій камінь. Коли віз уже повернув за чагарник і дорога почала спускатися в балку, Ілько ляснув себе по лобові і вигукнув:

Як я міг забути?!

Він кинувся до хати, схопив якогось вузлика і побіг наздоганяти воза. Кіндрат Іванович почув позаду чийсь крик, але зупинятися не став, Ілько підбіг ближче і простягнув Марійці свій заповітний вузлик:

— На ось! Це ще з балки діда Охріма! Цей оберіг допомагає мені всюди, хай відтепер захищає тебе і твою родину.

Марійка зіскочила з воза, схопила вузлика, розв'язала, понюхала його і заплакала. Тим же вузликом змахнула з очей сльози, міцно обняла Ілька і поцілувала в лоб. Кіндрат Іванович коней так і не зупинив, вони йшли потихеньку, тож Марійка не квапилася їх наздоганяти. Вона сунула за ними сновидою, а Ілько довго дивився їй услід і думав, що ось так відходить від людини життя. Сьогодні зробить один крок, завтра ще один, а там, дивись, дорога обривається. Марійчина хустка хитнулася за поворотом і зникла. В Ільковій душі справді ніби щось обірвалося...

* * *

Ілько забувався в роботі, бо вперше випускав четвертий клас, треба було не помилитися зі звітом і не розчарувати начальство. А ще треба було за літо все підготувати до нового навчального року, який, як завжди, починався після Покрови. Здавалося, ніщо й ніколи не порушить тиху гармонію, яка так старанно вибудовувалася спільними силами. Але ж ні! Грім, як це часто буває, вдарив із ясного неба. З Кременчука приїхав чоловік з інспекцією. Приїхав без попередження. Є такі люди, що ніби народилися нести іншим лихі вісті. Людина ще нічого не сказала, нічим себе не проявила, а ти вже наперед знаєш: це вісник чогось лихого. І зовнішність цей чоловік мав відповідну:

маленький, сухенький, рідке волосся зачесане назад, очі постійно опущені долу. Неприємний гість довго гортав різні папери, сопів, зрештою, не витримав, звів очі на розгубленого Ілька і сказав:

- Дядька доведеться звільнити.
- Якого ще дядька, – не второпав Ілько.
- Ну, цього вашого півчого з кліросу, Гната Романовича.
- А його за віщо? – лише тепер Ілько здивувався посправжньому.

– Що значить: «А його?» Я ж не називав іще когось!

Ілько вперто мовчав. Як у таких випадках говорив дід Охрім: нечиста сила заскочила душу зненацька. Ілько ще допускав якісь закиди на свою власну адресу, мовляв, допустив певні відхилення від прописаних методів та принципів. Але цей милий, тихий старенький? Чим же він комусь не догодив?!

– Якись претензії з боку батьків? – запитав він інспектора.

– Від ваших тутешніх батьків нічого путнього не діждешся, – зневажливо скривився чоловічок. – Суть в іншому. Це ж додуматися: з дня в день одне й те саме – співати українські пісні! Чим ваш старий забуває дітям голови? А про що йдеться в тих піснях?! Кого в тих піснях вихваляють, а кого засуджують?! Ви самі хоча б раз відвідали ці так звані співи? Це не що інше, як замах на устої самодержавія! Звільнення з роботи – найменше покарання, бо так і до Сибіру можна дотанцюватися.

Ілько від несподіванки втратив дар мови, а гість ніби ріс у його очах, його голос звучав дедалі гучніше, це був голос позивача й обвинувача в одній особі, це був голос самого лиха...

Звісно, відстояти старого дядька Ількові не вдалося. Раніше щось могла важити воля батьків. Тепер усе діялося інакше. Ількові було безмежно шкода старого, який, власне, усе своє життя присвятив дітям, якого батьки й діти любили і поважали. Як усе це пояснити і самому старому, і дітям, і батькам?

Але старий сам підійшов до Ілька, поклав руку на плече і сказав:

– Я все чув.

– Усе? – винувато перепитав Ілько.

– Усе, – повторив, ніби вибачаючись, Гнат Романович. – Двері були трохи відхилені, а я випадково проходив мимо.

Ілько не знав, як продовжити таку важку розмову, але дячок продовжив її сам:

– Я давно цього очікував. Коли насуваються важкі хмари, вони застять сонце надовго, та ще як за хмарами суне ніч. А ніч суне зимова, така, що їй ні кінця, ні краю...

– Може, перейдете жити до нас із Євдокією? Місця у нас досить, хата тепла, їсти є що. Дівчинка наша спокійна, навчите і її співати...

– Співати Софійку ти навчиш і сам, – лагідно всміхнувся старенький, – а я знаю, що мені робити і куди йти. Я все це давно передбачив. Це вони нагорі в себе думають, що ми тут унизу без царя в голові. А нам і знизу все видно як на долоні, от лише силу нашу забрано. – Гнат Романович невдоволено помовчав і за мить голосно додав: – Наразі забрано. Але колесо фортуни не лише для нас може повернутися вниз, воно для всіх крутиться: вниз і вгору, вгору і вниз. А дорога мені лежить назад до братії. Звідти я рушив навчати дітей, туди й повернусь...

– А чи братія готова буде вас після всього цього прийняти? Чи не побоїться караючої десниці? – невпевнено запитав Ілько.

– Братію ще ця темна хмара не накрила. Сподіваюся, що й не накриє...

Дячок довго збиратися не став, поклонився усім, хто прийшов із ним попрощатися, і пішов – мов прошелестів по сухій траві...

Невдоволені батьки ще довго скіпалися до Ілька, мовляв, чому ж він не сказав їм вчасно, що над стареньким нависли хмари, вони б за нього поклопоталися. Ілько намагався щось пояснити, якимось виправдатися, але що сталося, те сталося, а нові дні несли нові турботи. Замість Гната Романовича тривалий час не з'являвся ніхто. Всі цьому лише раділи, бо побоювалися, щоб нова людина не порушила їхнє таке виболене суголосья. Цього не трапилося. Тарасові вдалося з часом умовити свого товариша по колегіуму поповнити їхній дружний учительський гурт. Школа міцніла, дітей більшало. Відбувалося все це всупереч за-

гальноімперській, здебільшого невтішній тенденції: освіта занепадала і згори робилося все, аби цей процес тривав...

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Труди і дні – вони в кожного свої. Для Ілька школа з часом стала частиною його власного дому. Лише влітку спускався він у глибоку балку за чагарником, сідав на горбику, що зусібіч обріс чебрецем, вдихав густі пахощі зела і думав про життя. Іноді до нього ззаду підкрадалися Євдокія з Софійкою, обидві у віночках з польових квітів, зворушливо гарні, сідали поряд і починали співати. В них не було причин скаржитися на життя. Вони ступали босими ногами по траві і сама земля наливала їхні душі наснагою та силою. В такі хвилини Ількові хотілося складати пісні і він їх складав. Його пісні співали по всій Україні, хоча України начебто й не було, і мови української нібито не було, і пісень не було... Але буває, що й лихо спить...

Василь Якович непогано влаштувався у Відні, іноді передавав Ількові нові книги. Озивався час від часу і Руді. Він все ще вірив у силу закону і трудився, не покладаючи рук, у різних комісіях, які невтомно створював Яким Григорович. А от із Андроником вони з Євдокією насправжки породичалися: Євдокія таки підшукала для петербурзького грека гарну пару. Це була її далека родичка, яку вітри долі занесли в Причорномор'я, де вона овдовіла. Звали її Анастасією, вона не раз приїздила зі своїм новим чоловіком в Усівку, то були щасливі хвилини для всіх...

м. Харків